

Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi – Journal of Social Sciences
Cilt / Volume: 2011-2 Sayı / Issue: 23

ORTAÖĞRETİM DERS KİTAPLARINDAKİ SÖZ DİZİMİYLE İLGİLİ KONULAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Mehmet SOLMAZ**

ÖZET

Bu araştırmada, ortaöğretim dil bilgisi kitaplarında yer alan söz dizimi alanıyla ilgili konular ele alınmıştır. Farklı öğretim programları için hazırlanmış olan üç ayrı ortaöğretim dil bilgisi kitabının incelendiği çalışmada, önce ders kitaplarındaki söz dizimi alanıyla ilgili konular sıralanmış, daha sonra bu konular tek tek ele alınarak; ders kitaplarındaki eksiklik ve problemler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın bulguları, ders kitaplarında söz dizimi alanıyla ilgili çeşitli eksiklik ve problemler bulunduğunu ortaya koymaktadır. Yazılacak olan ders kitaplarında benzer problemlerin ortaya çıkmaması için, ders kitabı yazarlarının hazırlayacakları ders kitaplarında dil biliminin ilke ve yöntemlerini kullanması ve Türkoloji alanındaki söz dizimiyle ilgili en son araştırmalara yer vermesi önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ders kitapları, dil bilgisi, dil bilimi, ortaöğretim, söz dizimi

AN ASSESSMENT ON THE SYNTAX RELATED TOPICS IN THE TEXTBOOKS IN THE SECONDARY SCHOOLS

SUMMARY

What studied in this study was the syntax related topics, which were included in the secondary school grammar books. Three secondary school textbooks, which were prepared for different programs, were selected first and then syntax related topics in the textbooks were ranked, after that the lackings and problems related to syntax were determined one by one. The findings within the study indicated that there were many lackings and problems related to syntax in the textbooks. As a precaution not to meet similar problems in the textbooks to be written, authors who intends to write textbooks were suggested about using the principles and methods of linguistics, and making use of the last findings related to syntax in the field of Turkology.

Key words: Textbook, grammar, linguistics, secondary school, syntax.

* Bu makale Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsünde Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU yönetiminde hazırlanan “Ortaöğretim Dil Bilgisi Kitapları Üzerine Dil Bilimi Açısından Bir Değerlendirme” adlı Doktora Tezinin verilerine dayanılarak hazırlanmıştır.

** AİBÜ Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Gököy, BOLU mehmetz@yahoo.com

Giriş

Dil biliminin alt dallarından biri olan *söz diziminin* geçmişi oldukça eskilere dayanmaktadır. Geleneksel bir terim olarak ortaya çıkan ve Türkçe yayınlarda *cümle bilgisi* olarak da kullanılan *söz dizimi*, Yunanca “*syntaxis*” (sýn: eş, birlikte; taxis: diziliş) kelimesinden gelmektedir (Crystal, 2008: 471; Bussmann, 1998: 1169; Uzun ve Aydın, 2006: 64). *Söz diziminin* konusu ise dil bilgisinin en büyük birimi olarak kabul edilen *cümlenin* bütün yönleriyle ele alınıp incelenmesidir.

“Her dil, kelimelerin cümle içinde nasıl ve hangi kurallara göre öbekler oluşturacağını, bunların hangisinin önde hangisinin arkada geleceğini, yani diziliş ilişkilerini kurallarla belirlemiştir... Cümlelerin kurulmasını sağlayan bu kurallar bütününe *söz dizimi* denir” (Huber, 2008: 218). Bir dilin *söz dizimi*, her kelimeye bir işlev yükleyerek bu kelimeler arasında kurulan ilişkileri gösteren ve oluşturulan sözceleri düzenlememizi sağlayan bir kurallar bütünüdür. Cümledeki kelimelerin düzeni ise *söz diziminin* en belirgin özelliğini meydana getirir (Kıran ve Kıran, 2006: 243).

Cümle bilgisi veya dil bilimi kaynaklarındaki şekliyle *söz dizimi*, “kelimelerin birbirine eklenmesiyle cümlelerin nasıl oluştuğunu” araştırmaktadır (Erkman-Akerson, 2000: 51). Ancak cümlelerin kelimelerden oluşması, göre cümlelerin kelimeler tarafından kurulduğu anlamına gelmemektedir (Uzun ve Aydın, 2006: 63-64). Çünkü cümlenin kelimedenden bağımsız ve kendine has bir yapısı bulunmaktadır. Bu yapı kelimelerin ard arda, aşamalı olarak dizilmesiyle oluşur. *Söz diziminde*, aynı diziliş farklı anlamlara gelebileceği gibi; farklı dizilişlerle farklı vurgulamalarda bulunulabilir.

Ders Kitaplarında Söz dizimiyle İlgili Konular

İncelediğimiz ortaöğretim dil bilgisi ders kitaplarından Gencan (1992: 51-80)’da, *söz dizimiyle ilgili konular* “*söz dizimi*” başlığı altında yer almaktadır. Bu başlık altında öncelikle “ses ve söz bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi ve anlam bilgisi”nden oluşan “dil bilgisinin bölümleri” sıralanmış daha sonra ise “*söz diziminin ana konusu*” olarak nitelendirilen tümcenin tanımı yapılarak, tümcedeki sözcük sayısı konusuna geçilmiştir.

Gencan’ın (1992) daha sonraki alt başlığı “*tümcenin öğeleri*”dir. Burada, *tümcenin öğeleri* olarak *yüklem*, *özne*, *nesne* ve *düz tümleş*, *dolaylı tümleş*, *ilgeç tümleşleri* ve *belirteç tümleşleri* şeklinde sınıflandırılan *tümleşlerden* bahsedilmiştir. Kitapta aynı alt başlık altında “*tümcede sözcüklerin düzeni*, *dizilişlerine göre tümceler*, *kültür dili*, *gelişigüzel konuşmalarda tümce*, *tümcenin çözümlenmesi*, *koşuklarda tümce*” gibi konulara da değinilmiştir (Gencan, 1992: 54-66).

Gencan’da (1992) cümlenin yapı yönüyle incelendiği kısım

“yapılışlarına göre tümceler” alt başlığını taşımaktadır. Burada cümleler, “basit cümle, bağımsız tümceciklerden bileşmiş tümce ve bileşik tümce” olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Kitapta “yan tümceciklerin görevleri” ve “tümceden sözcük düşmesi” konuları da söz dizimi ana başlığı altında ele alınmıştır (Gencan, 1992: 67-80). Kelime grupları konusuna ise, bu ders kitabının “söz dizimi” kısmında yer verilmemiştir.

Ders kitaplarından ikincisi olan MEB 2005’in yaklaşık doksan sayfa olan üçüncü cildinin ilk yetmiş beş sayfasında, söz dizimiyle ilgili konulara yer verilmiştir. “Kelime grupları ve cümle” adını taşıyan birinci bölümde “cümle unsurlarının yapısında bulunan başlıca kelime grupları, cümleyi meydana getiren unsurlar ve cümle çeşitleri” alt başlıkları yer almaktadır (Balta vd., 2005:1-65). Söz konusu ders kitabındaki kelime gruplarıyla ilgili kısımda, her ne kadar “başlıca kelime grupları” denilse de, başta *isim* ve *sıfat* tamlamaları olmak üzere, *tekrar*, *aitlik*, *edat*, *birleşik fiil*, *isim*, *sıfat* ve *zarf fiil*, *unvan*, *sayı*, *ünlem*, *bağlama* ve *kısaltma* gruplarından söz edilerek on dört farklı kelime grubuna değinilmiştir (Balta vd., 2005:1-30).

MEB 2005’te cümle öğelerine, kitabın “cümleyi meydana getiren unsurlar” adlı kısmında yer verilmiş ve cümle öğeleri olarak; yüklem, özne, nesne, zarf tümleci ve dolaylı tümleç ele alınmıştır. “Cümle dışı unsurlar” ve “cümle öğelerinin bulunuşu” bu kısımda ele alınan son konulardır (Balta vd., 2005: 34-50). Kitabın “birinci bölüm”ünün son kısmında ise “cümle çeşitleri”ne yer verilmiştir. Burada cümleler, *yüklem türü* ve *yerine göre* ve de *anlamaları bakımından* dört grupta ele alınmıştır. Yapı bakımından *basit*, *sıralı*, *bağlı* ve *birleşik* cümlelerden söz edilirken; yüklem türüne göre *isim* ve *fiil* cümleleri, yüklem yerine göre *kurallı* ve *devrik* cümleler, anlamlarına göre ise *olumlu*, *olumsuz* ve *soru* cümle türleri bu kitapta yer almıştır (Balta vd., 2005:51-65).

MEB 2005’te söz dizimiyle ilgili olarak yer alan son konu ise “II. Bölüm”de yer alan “cümle çözümlemesi”dir (Balta vd., 2005: 66-77). Burada, “cümle çözümlemesi planı” alt başlığı altında “yapılarına göre; basit, sıralı, bağlı, bileşik cümle” ve “yüklem türüne göre cümleler; isim cümlesi, fiil cümlesi” başlıkları yer almaktadır.

İncelenen son ders kitabı MEB 2006’da kelime grupları, biçim biliminin inceleme alanında görülmüş olacak ki, bu konu “kelime (sözcük) bilgisi” başlığı altında ele alınmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi doğrudan konu anlatımına yer verilmeyen bu kitapta, çeşitli etkinlik ve sorular içerisinde kelime gruplarına yer verilmiştir. Kitabın içindekiler sayfasında yer verilmeyen ancak ilgili bölümde tespit ettiğimiz kelime gruplarının sayısı on üçtür. Başka bir ifadeyle, *kısaltma grubu* dışında, MEB 2005’te ele alınan kelime gruplarının hepsine bu kitapta da yer verilmiştir. Ayrıca *atasözleri* ve *deyimler* de kelime grupları içerisinde değerlendirilmiştir (Acar vd., 2006: 97-112).

MEB 2006’nın söz dizimiyle ilgili kısmı ise “cümle bilgisi” adını taşımaktadır. Kitabın “içindekiler” kısmına, bu “ünite”deki “cümlelerin öğeleri,

yapısı, cümlede anlam, bildirdikleri anlamlara göre cümleler, anlamlarına göre cümleler, anlatım bozuklukları” alt başlıkları taşınmıştır.

Kitaptaki ilgili etkinlik ve sorular incelendiğinde, cümle öğeleri konusunda *özne, yüklem, nesne, dolaylı tümleç, zarf tümleci ve cümle dışı unsurların* yer aldığı görülmektedir. Sayfa 124’teki şekle göre ise cümlelerin yapı bakımından *basit, birleşik, sıralı ve bağlı* cümleler olarak gruplandırıldığı anlaşılmaktadır. Anlam bakımından ise *haber, dilek, istek ve soru* cümleleriyle, bunların *olumlu ve olumsuz* biçimlerinden söz edilmektedir (Acar vd., 2006:115-140).

Kelime Grupları

Kelime grubu, “birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve manasında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliği”dir (Ergin, 2004: 374). “Bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu, bir hareketi karşılamak veya belirtmek, pekiştirmek ve nitelemek üzere belirli kurallar içinde yan yana dizilmiş kelimelerden oluşan kelime grupları, yargısız dil birimleri”dir (Karahan, 2005: 39).

Türk Dil Bilgisi’nde Ergin (2004: 377-397), kelime gruplarını “tekrarlar, bağlama gurubu, sıfat tamlaması, iyelik gurubu ve isim tamlaması, aitlik gurubu, birleşik isim, birleşik fiil, unvan gurubu, ünlem gurubu, sayı gurubu, edat gurubu, isnat gurubu, genitif, datif, lokatif, ablatif gurupları, fiil gurubu, partisip gurubu, gerundium gurubu, kısaltma gurupları ve akkuzatif gurubu” olarak belirlemiştir. Yazar, bu guruplardan “isnat gurubu, genitif, datif, lokatif, ablatif gurupları ile akkuzatif grubunun kısaltma gurubu sayılabileceği”ni belirtmiştir.

İncelediğimiz ders kitaplarında, kelime grupları konusunda dikkati çeken ilk nokta, kelime gruplarıyla ilgili incelemeyi her kitabın ayrı bölümlerde ele almış olmasıdır. Gencan’da (1992) konuyla ilgili çeşitli unsurlar, “sözcük türleri” içerisinde ele alınmış, kitapta kelime grupları konusunu doğrudan ve ayrıntılı olarak ele alan bir bölüme yer verilmemiştir. MEB 2005’te kelime grupları konusu söz diziminin inceleme alanında görülmüş ve konuya “kelime grupları ve cümle” başlığı altında yer verilmiştir. MEB 2006’da ise, biçim biliminin inceleme alanında görülen kelime grupları, “kelime (sözcük) bilgisi” başlığı altında ele alınmıştır (Gencan, 1992: 88-170; Balta vd., 2005: 2-33; Acar vd., 2006: 97-112).

Ders kitaplarından Gencan’da (1992) kelime grupları konusuna *söz dizimi* başlığı altında yer verilmemiştir. Ancak, kitapta “sözcük türleri” başlığı altında ele alınan konularda, söz konusu kelime türüyle ilgili *tamlama* ve *gruplara* da yer verilmiştir. Bu kısımda incelenen ve genel kelime grubu sınıflandırmasındaki unsurlara denk gelen yapılar, üç tür olarak belirlenen *ad takımı, san sıfatları, sıfat takımı, bileşik sıfat* ve *bileşik eylemler*dir (Gencan,

1992: 79-251).

MEB 2005'te kelime gruplarıyla ilgili kısımda, "başlıca kelime grupları" denilse de, başta *isim (belirtili ad tamlaması, belirtisiz ad tamlaması, takısız ad tamlaması, zincirleme ad tamlaması)* ve *sıfat tamlamaları* olmak üzere *tekrar, aitlik, edat, birleşik fiil (bir ad ögesi ile yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller, iki fiilin birleşmesinden oluşan kurallı birleşik fiiller, anlamca kaynaşmış birleşik fiiller)*, *isim, sıfat ve zarf fiil, unvan, sayı, ünlem, bağlama* ve *kısaltma gruplarından* söz edilerek on dört farklı kelime grubuna değinilmiştir (Balta vd., 2005: 2-33).

İncelenen son ders kitabı MEB 2006'da kelime grupları, biçim biliminin inceleme alanında görülmüş ve "kelime (sözcük) bilgisi" başlığı altında ele alınmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi doğrudan konu anlatımına yer verilmeyen bu kitapta, çeşitli *etkinlik* ve *sorular* içerisinde kelime gruplarına yer verilmiştir. Kitabın içindekiler sayfasında yer verilmeyen ancak ilgili bölümde tespit ettiğimiz kelime gruplarının sayısı on üçtür. Başka bir ifadeyle, *kısaltma grubu* dışında, MEB 2005'te ele alınan kelime gruplarının hepsine bu kitapta da yer verilmiştir. Ayrıca *atasözleri* ve *deyimler* de kelime grupları içerisinde değerlendirilmiştir (Acar vd., 2006: 97-112).

Kelime grupları konusunda, incelediğimiz ders kitaplarının kesiştiği noktalar *isim/ad tamlaması, sıfat tamlaması/takımı* ve *fiil gruplarıdır*. Ancak burada da bir birlik olduğu söylenemez. Gencan (1992) üç tür "ad takımı"ndan söz ederken, MEB 2005'te "belirtili ad tamlaması", "belirtisiz ad tamlaması", "takısız ad tamlaması" ve "zincirleme ad tamlaması" olmak üzere dört tamlama çeşidinden, MEB 2006'da ise, "belirtili", "belirtisiz" ve "zincirleme isim tamlaması"ndan söz edilmektedir.

MEB 2005'te isim tamlamaları konusunda yer alan açıklamalarda da birtakım problemler söz konusudur. Burada öncelikle bu kelime grubunun, kitabın içindekiler kısmında ve ana başlıkta "isim tamlaması" şeklinde verilmesine rağmen alt başlıklarda ve açıklamaların tümünde "ad tamlaması" şeklinde yer almasının sebebinin anlaşılmasız olduğunu belirtmek gerekir. Bunun dışında, "belirtisiz ad tamlamasında tamlayan öge ek almaz", "zamirler belirtisiz ad tamlamasında tamlayan ve tamlanan olarak kullanılmaz" (Balta vd., 2005: 5) şeklindeki ifadeler de problemlidir.

Geleneksel dil bilgisi kitaplarında, genellikle Ergin'in (2004) yukarıda söz edilen sınıflandırması kullanılsa da; kelime gruplarıyla ilgili çeşitli tartışmalar da yaşanmış, farklı sınıflandırma denemeleri de yapılmıştır (Kerimoğlu, 2006: 108). Tartışılan konuların başında da incelediğimiz ders kitaplarında ele alınan ortak konular içerisinde tespit ettiğimiz *isim/ad tamlaması* gelmektedir ve tartışmalar *takısız* ve *zincirleme* türleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca, aynı grup içerisinde *iyelik, aitlik* bulunan unsurlarının da yer alması çeşitli yayınlarda (Johanson, 2007; Üstünova, 2005) eleştirilmiştir.

Durukan (2010: 145-166), kelime gruplarını ele aldığı makalesindeki incelediği on beş dil bilgisi kitabında, *isim* ve *sıfat* tamlamalarını ele alınan ortak konu olarak belirlemiştir. Durukan'ın tespitlerine göre *belitli* ve *belirtisiz* türleri, *isim tamlamasının* ortak yönüdür. *Takısız* ve *zincirleme isim tamlaması* türleri ise, kitapların ancak bir kısmında yer almıştır. Kerimoğlu'ya (2006: 110) göre de, son yıllardaki yayınlarda *takısız isim tamlaması* diye bir tamlama türünün olmadığı, *takısız isim tamlaması* sayılan grupların *sıfat tamlaması* olduğu görüşü ön plana çıkmıştır. *Zincirleme isim tamlaması* ise üzerinde anlaşılan bir tamlama türü değildir.

Ders kitaplarının ortak olarak ele aldığı konulardan biri olan *sıfat tamlaması/takımı* konusundaki farklılıklar ise oldukça fazladır. Gencan (1992: 94-95)'da "san sıfatları" başlığı altında yer alan örneklerden "Bay Turgut", "Şehzade Cem" yapılı olan birinci gruptakiler, MEB 2005'te benzer, "Efendi Osman" örneğinde *sıfat tamlaması* olarak kabul edilmiştir. Gencan'da (1992) ikinci grupta yer alan ve adlardan sonra gelen "Namık Kemal Bey", "Ziya Paşa" gibi örnekler, MEB 2005'te "unvan grubu" olarak kabul edilmiş ve "kişinin adı ile bir unvan ya da akrabalık adından oluşan kelime grubuna unvan grubu denir" tanımını yapılmıştır. Konunun devamında ise "unvan grubu asıl öğeden sonra gelirse sıfat tamlaması olur" denilmiştir. Kitaba göre "unvan grubunda yardımcı öge olan kişi adı ... yardımcı öğeden önce gelmektedir." Ancak MEB 2005'te bir sonraki sayfada "ünvan sıfatlarının çeşitleri" başlığı altında *adlardan önce*, *sonra* ve *hem önce hem sonra gelen unvan sıfatlarından* söz edilmiştir. Burada bahsedilen durum, kelime grubuyla ilgiliyse bu bir çelişkidir; değilse, kafa karıştırıcı ve gereksiz bir sınıflandırmadır (Balta vd., 2005: 24-25).

Gencan'da (1992) adlardan sonra gelen ve kitabın ikinci grup örnekleri olan unsurlar, MEB 2006'da "Nusret Ağa" örneği ve "kişi adı+unvan veya akrabalık ismi=unvan grubu" formülüyle yer almıştır (Acar vd., 2006: 104). Bu ders kitabında, *unvan grubu* konusunda başka açıklama yer almadığı ve sıfat tamlamasıyla ilgili Gencan'da (1992) verilen "Bay Turgut", "Şehzade Cem" benzeri örnekler bulunmadığı için, bu türden örneklerin MEB 2006'da nasıl değerlendirildiği konusu açık değildir.

İncelediğimiz ders kitaplarının her üçünde de yer alan başka bir kelime grubu da *birleşik/bileşik fiiller/eylemler*dir. Gencan'da (1992) bu grup öncelikle "kurallı" ve "kaynaşmış bileşik eylemler" olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kitapta, "kuralla yapılan bileşik eylemler"; "özel bileşik eylemler (yeterlik, tezlik, sürerlik, yaklaşma)" ve "yardımcı eylemlerle yapılmış bileşikler" olmak üzere iki grupta verilmiştir. Konunun girişinde "kaynaşmış bileşik eylemler" olarak verilen grup ise, açıklandığı kısımda "anlamca kaynaşmış bileşik eylemler" başlığıyla yer almıştır (Gencan, 1992: 163-170).

Bileşik fiil grubu MEB 2005'te "bir ad ögesi ile yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller", "iki fiilin birleşmesinden oluşan kurallı birleşik fiiller" ve "anlamca kaynaşmış birleşik fiiller" olmak üzere üç alt başlık altında yer

almıştır (Balta vd., 2005: 17-19).

MEB 2006'da, birleşik fiillerin ele alındığı etkinlik, grubun yapısı konusunda öğrenciyi kitabın 75. sayfasında bulunan "kelimede yapı" şemasına yönlendirmektedir (Acar vd., 2006: 105). Bu şemaya göre "birleşik fiiller" "kurallı birleşik fiiller", "anlamca kaynaşmış birleşik fiiller" ve "yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiiller" olmak üzere üç grupta ele alınmıştır. Kitapta birleşik fiiller ele alınırken kelime yapısıyla ilgili şemaya göndermede bulunulması, kelime grupları ile kelime yapısının karıştırılmasına yol açmaktadır. Ayrıca "anlamca kaynaşmış birleşik fiillerin" deyimler içinde mi yoksa birleşik fiiller başlığı altında mı değerlendirileceği konusu da belirsizdir. Kitabın başka bir problemlili yönü de diğer yayınlarda olmadığı şekilde kelime grupları arasında deyimlere yer vermesidir (Kerimoğlu, 2006: 112).

Ders kitaplarında kelime grubu konusunda yer verilen başlıkları tek tek ele alarak ve geleneksel yayınlarla karşılaştırarak bu türden birçok problemlili durum daha sıralanabilir. Ancak yukarıda verilen örneklerin, ders kitaplarının geleneksel yaklaşımıyla ilgili problemleri ana hatlarıyla ortaya koyduğu kanaatindeyiz.

Konuyu *Evensel Dil Bilgisi* çerçevesinde ele alan Aydın (2001: 170-172), geleneksel dil bilgisi anlayışıyla yazılan ders kitaplarında kelime gruplarının birden fazla kelimeyle kurulan dil birlikleri olarak ele alınmasını ve kelime grupları içindeki unsurların yapısal ilişkilerine çok az yer verilmesini eleştirmektedir. Yazara göre ders kitaplarına *Evensel Dil Bilgisinin öbek yapı* kavramı sokulmalı ve öğrencilere bununla ilgili terim ve kavramlar öğretilmelidir.

Son dönemin gözde kuramlarından olan *Evensel Dil Bilgisine* dayanan bu önerinin, kuramın karmaşıklığından yeterince sıyrılıp öğretim için uygun hale getirilemediği düşüncemiz. Üstelik bu "soyut"luğa rağmen geleneksel dil bilgisinin yirmi civarında kelime grubu karşısında, kuramın "ad öbeği", "eylem öbeği" ikilisiyle oldukça "yalın bir görünüm sergilemesi" de başka bir problemdir.

Kelime gruplarının öğretimi konusunda göz ardı edilemeyecek bir öneri de Usta'dan (2000: 209-216) gelmektedir. "Türkçenin mantığını göz önünde bulunduran bir bakış açısıyla" kelime gruplarını benzer ve farklı yönlerine göre "yardımcı öge + esas öge, esas öge + yardımcı öge, birinci öge + ikinci öge ve birinci öge + ek + ikinci öge" şeklinde dört tipe ayıran yazara göre, "herhangi bir konudaki benzerlik ve farklılıkların tanınması öğrenmeyi kolaylaştıran en önemli faktör ve bilimsel bir yaklaşımdır."

Cümle

Cümle, bir dilin doğal konuşurları tarafından kolaylıkla tanınan ve bu yüzden de ilk dil çalışmalarından itibaren ele alınan bir birimdir. Söz dizimi

alanında yapılan çalışmalara bakıldığında cümleyle ilgili olarak geleneksel dil bilgisinin “tam bir düşüncenin ifadesi” gibi belirsiz tanımlamalarından, çağdaş dil biliminin ayrıntılı yapısal tanımlamalarına kadar sayısız tanım ve yoruma rastlanmaktadır. Bu tanımlar içinde geleneksel olanların temeli Aristo’ya kadar uzanırken, dil bilimi kaynaklı olanlarda genellikle Bloomfield’in etkisi görülmektedir (Uzun, 2004: 82; Crystal, 2008: 471; Aksan, 1995: 283).

İncelediğimiz ders kitaplarından Gencan’da (1992: 51-52) “tümce” terimiyle yer alan cümle, “bir duyguyu, bir düşünceyi, bir isteği tam olarak anlatmak için kurulan sözcük dizisine tümce denir” ifadeleriyle tanımlanmaktadır. Bu tanımdan sonra cümlenin yazılmasıyla tümceler büyük harfle başlar, sonlarına nokta konur. Tümce sonlarına konan soru ve ünlem imleri de birer noktadır” uyarısının ardından “tümcede sözcük sayısı”ndan bahsedilir.

Cümlede yer alması gereken kelime sayısı Gencan (1992)’de, anlatılmak istenen şeye bağlanmakta, tek bir kelime ile de bir düşüncenin anlatılabileceğinden söz edilmektedir. Daha sonra yapısında gereğinden az veya fazla kelime kullanılan cümlelerin “sevimsiz ve yersiz” olduğu söylenmekte, içinde fazla söz bulunmayan “duru” cümlenin “en güzel” olduğu vurgulanmaktadır. Aynı konunun devamında duruluğun öneminden söz edilerek, “özdeyiş”e ulaşılmış, sonunda konu “her atasözünün de bir özdeyiş olduğu, ancak her özdeyişin bir atasözü olmadığı” bilgisiyle sonlandırılmıştır.

MEB 2005’te cümle tanımı yapılmadan önce “Türkçede yazılı ve sözlü anlatımın temel aracı cümledir. Sözcükler ya da sözcük grupları bir olayı bir düşünceyi yargısal bütünlük içinde ortaya koymadığı için cümle sayılmaz” ifadeleriyle “cümle sayılmanın” gereği olarak “yargısal bütünlük taşıma” gösterilmiştir. Kitapta, cümleyi belirleyici bu ifadelerden sonra “Genç izciler dik yokuşları ve kel tepeleri seyrediyordu” örneğinden yola çıkılarak “sıfat grubu” olarak gösterilen genç izciler ve bağlama grubu olarak gösterilen dik yokuşları ve kel tepeleri parçalarının cümle olmadığı, fakat “çekimli fiil” olan seyrediyordu kısmının tek başına cümle olduğu söylenmiştir. Böylece cümleyi belirleme konusunda ikinci bir ipucu verilmekte, bu defa da cümle sayılmanın gereği olarak çekimli fiil gösterilmektedir.

MEB 2005’in cümle tanımına geçmeden önce verdiği son örnek ise “Öğrenciyim.” ibaresidir. Kitap daha önce verilen bilgilere ve bu ibareye dayanarak cümleyi “bir duyguyu, bir düşünceyi, bir yargıyı, bir dileği tam olarak anlatan söz dizisine cümle denir” şeklinde tanımlamaktadır. Tanımın hemen altında da “cümledeki sözcük sayısı, o cümlede anlatılmak istenilen düşüncenin, olayın uzunluğu ile ilgilidir” şeklinde bir açıklama yer almaktadır (Balta vd., 2005: 35).

Daha önceki konularda olduğu gibi MEB 2006’da cümle konusunda da doğrudan bir tanım veya açıklama bulunmamaktadır. Ancak kitapta yer alan etkinlik ve sorularda rastladığımız “cümlenin oluşabilmesi için vazgeçilmez

öğelerin neler olduğunu belirleyiniz”, "... cümlesi tek bir yargı bildirdiği için basit cümledir", kelime ve kelime gruplarının bir araya gelmesinin bir duyguyu, bir düşünceyi ve bir olayı anlatmak için yeterli olup olmadığını açıklayınız" gibi ifadelerden bu ders kitabının cümle konusundaki yorumu hakkında ipuçları vermektedir (Acar vd., 2006: 115-128).

Cümle hakkındaki ilk tanımlardan birini yapan Aristo, cümleyi "bağımsız kesin bir anlamı olan ve her ögesi bir anlam taşıyan değişik ses bileşimlerini bağlantısı" olarak tanımlamaktadır (Aksan, 1995: 283). Bloomfield'e göre ise cümle "dil bilgisi betimlemesinin en büyük birimidir. Kurucu bölümleri arasında dağılımsal sınırlama ve bağımlılıkların kurulabildiği, ancak kendisi hiçbir dağılımsal sınıfa konmayan bir dil bilgisi birimidir" (Lyons, 1983: 160). Başka bir şekilde ifade edecek olursak, cümle adı verilen birim, dil biliminde en alt basamakta yer alan fonemin karşısında, en üst basamakta yer alır. Bayrav'a (1998: 115) göre cümlenin kurucu öğeleri bulunur, ancak kendisi dil adı verilen sistemde hiçbir birimin parçası değildir.

"Genel dil biliminde olduğu gibi Türkoloji alanında yapılan çalışmalarda da cümlenin çok farklı tanımları yapılmıştır. Yapılan tanımlarda yargı/hüküm bildirme başta olmak üzere, bir duyguyu, bir düşünceyi, bir oluş ve kılışı anlatma vb. ölçütler öne çıkarılmaktadır" (Demir ve Yılmaz, 2006: 207).

İncelediğimiz ders kitaplarından ilk ikisinde yer alan tanımlara ve üçüncü kitapta yer alan ifadelere göre cümle "bir duyguyu, bir düşünceyi, bir olayı, bir isteği tam olarak anlatan söz veya kelime dizisi"dir. Bayrav'a (1998: 115) göre bir cümlenin bu şekilde soru, ünlem veya dilek ifade etmesi cümlenin niteliğini değiştirmemektedir. Çünkü soru veya bildiri cümlenin parçalarına yüklenen görevlerdir. Cümlenin yegâne niteliği yüklem olmasıdır. Özne bulunmasa da bu nitelik değişmemektedir.

Ders kitaplarında yer alan tanımlarda cümlenin "bir duyguyu, bir düşünceyi, bir olayı, bir isteği tam olarak anlatması" ibaresi de problemlidir. Bir duygunun veya bir düşüncenin sınırlı sayıdaki kelimelerle, hatta bazen tek bir kelimeyle nasıl tam olarak anlatılacağı tanımlardaki problemin sadece bir yönüdür. Aslında duygu veya düşüncenin ifade edilişiyle ilgili değerlendirme, dil bilgisini ilgilendiren bir konu olmadığı için cümleyi tanımlarken böyle bir ifadenin hiç kullanılmaması gerekmektedir.

Gencan (1992) ve MEB 2005'te yapılan tanımlarda cümlenin "sözcük dizisi" olarak değerlendirilmesi de yanlıştır. Gerek geleneksel çalışmalarda gerekse dil bilimiyle ilgili yayınlarda cümlenin "tek bir kelime şeklinde de kurulabileceği" cümle ile ilgili genel kabuller arasındadır. Üstelik Gencan'da (1992), cümlede bulunabilecek kelime sayısı ile ilgili değerlendirmelerde "tek bir kelime ile de bir düşüncenin anlatılabileceği"nden söz edilerek; MEB 2005'te ise "seyrediyordu", "öğrenciyim" gibi tek kelimelik cümle örnekleri verilerek, söz konusu kitaplarda yapılan cümle tanımlarıyla çelişkiye

düşülmektedir (Balta vd., 2005: 35; Gencan, 1992: 52).

Bunun yanında cümlenin sadece bir kelime yığını olmadığını da göz ardı etmemek gerekmektedir. Zira cümlenin kelimelerden bağımsız kendine has bir yapısı bulunmaktadır (Uzun ve Aydın, 2006: 63). Çünkü kelimelerin sıralanışını değiştirmek farklı anlamlar ortaya çıkarabileceği gibi bozuk yapılar da meydana getirebilir. Ayrıca bürün öğelerin farklı kelimeler üzerinde veya farklı şekillerde kullanımı da farklı farklı anlamlar ortaya koyacaktır. Dolayısıyla ders kitaplarındaki tanımlarda yer alan “sözcük dizisi” ifadesini bir kere daha düşünmek gerekmektedir.

Burada, yeri gelmişken ders kitaplarındaki “cümlede bulunması gereken kelime sayısı”yla ilgili yorumlara da değinmek gerekir. Önceki paragrafta da belirttiğimiz gibi Gencan’a (1992: 52) göre cümle kurmanın alt sınırı “tek bir kelime” kullanmaktır. Bu konudaki ideal ölçünün “duru cümleler”, mükemmellik seviyesinin ise “özdeyişler” olarak belirlendiği ders kitabında, cümlede yer alabilecek kelime sayısının üst sınırı belirtilmemiştir.

Cümlenin kelime sayısı ile ilgili olarak MEB 2005’te “cümledeki sözcük sayısı, o cümlede anlatılmak istenilen düşüncenin, olayın uzunluğu ile ilgilidir” ifadesi yer almaktadır. Ayrıca verilen birer kelimelik cümle örnekleriyle de uzunluğun alt sınırı çizilmektedir. MEB 2006’da ise bir soruda cümlenin oluşabilmesi gerekli öğeler sorulmakta başka bir yerde ise “temel öğeler” olarak özne ile yüklem verilmektedir. Ancak ders kitabında bu öğelerin tek bir kelimedede mi yoksa birden fazla kelimedede mi belirleneceği konusunda bilgi yer almamaktadır (Acar vd., 2006: 115-117; Balta vd., 2005: 35).

Türkçede “en küçük cümlenin bir yüklemden oluştuğu bunun da çekimli bir fiil veya ek fiille çekimlenmiş bir isim olduğu” Türkoloji alanındaki geleneksel kabullerdendir. Cümlenin tek ve en belirgin özelliği yüklem oluşudur. Öznesiz cümleler kurulabilir ancak yüklemsiz cümle olamaz (Bayrav, 1998: 115-118). Öznesi olmayan cümleler geçişli-edilgen çatılıdır. Bu çekimlenişte, yükleme getirilen ekler “eylemi yapana (özneye) değil, eylemden etkilenen eksiz belirtme durumuna girmiş bu birime (nesneye) gönderme yapar. Bu da, yüklem içinde her zaman öznenin barınmadığına, bazı durumlarda nesnenin de barındığına işaret eder” (Üstünova, 2006: 241). Dolayısıyla MEB 2006’da özne ile yüklem temel kurucu öğeler olarak gösterilmesi doğru görünmemektedir.

Cümlenin uzunluğu, yani cümlede yer alabilecek kelime sayısı konusunda bir sınırlama söz konusu değildir. Yukarıda da belirtildiği gibi tek bir kelimededen oluşabileceği gibi sonsuz sayıda kelimeyle de kurulabilir. Ancak bu “sonsuzluk” cümlenin “doğru olarak üretilip algılanması”yla sınırlıdır (Demir ve Yılmaz, 2006: 207). Gencan (1992)’da konuyla ilgili olarak yer alan “duruluk” “vecizlik” gibi ölçüler ise dil bilgisinin kavramlarından değildir.

Cümleyle ilgili olarak, Gencan’daki (1992) “tümceler büyük harfle başlar, sonlarına nokta konur. Tümce sonlarına konan soru ve ünlem imleri de

birer noktadır” açıklamalarıyla MEB 2005’teki “Türkçede yazılı ve sözlü anlatımın temel aracı cümledir” ifadesi de sıkıntılıdır. Gencan’da (1992) durumun farkına varılmış olacak ki “nokta konur” ifadesine açıklık getirilmeye çalışılmış ancak bu defa da noktalama işaretleri içinden çıkılmaz bir hal almıştır. MEB 2005’teki “Türkçede yazılı ve sözlü anlatımın temel aracı cümledir” ifadesinde de “hangi ölçüye göre?” ve “sadece Türkçede mi?” sorularına açıklık getirilmelidir.

Cümle Öğeleri

İncelediğimiz ders kitapları cümlelerin kuruluşunda görev alan öğeleri sırasıyla “tümcenin öğeleri”, “cümleyi meydana getiren unsurlar” ve “cümlelerin öğeleri” başlıkları altında ele almışlardır.

Gencan’da (1992: 54-62) “tümcenin öğeleri” olarak *yüklem*, *özne*, *nesne* ve dört çeşit olarak belirlenen *tümleçler* incelenmiştir. Tümleçlerden “düz tümleç” olarak adlandırılan “nesne” başlığı altında ele alındığı için bu kısımda sadece, “dolaylı tümleç”, “belirteç tümleci” ve “ilgeç tümleci”ne yer verilmiştir.

MEB 2005’in içindekiler kısmında ve ilgili bölümün ilk sayfasında “cümleyi meydana getiren unsurlar” başlığı altında “yüklem, özne, nesne, zarf tümleci, dolaylı tümleç” ve “cümle dışı unsurlar” alt başlıkları yer almıştır. “Cümle dışı unsurlar” kitapta ısrarla “cümleyi meydana getiren unsurlar” başlığı altında verilse de bir sonraki sayfada “Türkçe söz diziminde beş öge söz konusudur” denilerek *yüklem*, *özne*, *nesne*, *zarf tümleci* ve *dolaylı tümleç* sıralanmıştır (Balta vd., 2005: 35).

MEB 2006’da “cümlelerin öğeleri” başlığı altında doğrudan alt başlıklara yer verilmemiştir. Kitabın “içindekiler” kısmında da başlığın ayrıntılarına girilmemiştir. Ancak, ders kitabındaki konuyla ilgili çeşitli soru ve etkinliklerde *yüklem*, *özne*, *nesne*, *zarf tümleci*, *dolaylı tümleç* cümlelerin öğeleri olarak yer almıştır. Ayrıca bu ders kitabına göre “bağlaçlar, edatlar, ünlemler, ünlem grupları, hitaplar ve ara sözler” *cümle dışı unsur* olarak kabul edilmektedir (Acar vd., 2006:115-119).

Yüklem

Gencan’da (1992: 54) yüklem, “söz dizimi bakımından -içinde iş, kılış, oluş ya da yargı anlamı bulunan her sözcüğe yani- eyleme, eylemsiyeye ve eylem görevli sözcüklere yüklem denir” şeklinde tanımlanmıştır. Bu ders kitabına göre yüklem özneyle birlikte “tümce kurmaya yarayan asıl öğelerdir” (Gencan, 1992: 62).

MEB 2005 temel öğelerden saydığı yüklemle ilgili olarak “yargı bildiren sözcük ya da söz grupları yüklemdir. Yüklem cümlelerin temel ögesidir. Öğeleri bulmak için bütün sorular yüklem sorulur. Bu nedenle bir cümleyi öğelerine ayırırken önce yüklemi belirlemek gerekir” ifadelerini kullanmıştır.

MEB 2005'e göre iki çeşit yüklem vardır; " isim soylu sözcüğe ek fiil eki getirilmesiyle oluşan sözcük ya da sözcük grupları" ve "iş, oluş, kılış, hareket, durum anlamlarını kişiye ve zamana bağlı olarak anlatan fiil ve fiil grupları" (Balta vd., 2005: 35-36).

MEB 2006'da yüklem doğrudan bir tanımı yapılmamıştır. Ancak bu ders kitabının soru ve etkinliğe dayalı anlatımından, yüklem diğer ders kitaplarında olduğu gibi bu ders kitabında da "temel ögeler"den sayıldığını, cümlenin belirttiği *yargıyı* taşıyan unsur olarak kabul edildiğini öğreniyoruz (Acar vd., 2006: 116-117).

İncelediğimiz ders kitaplarında tespit edildiği gibi, geleneğe dayalı çalışmalarda ve Bloomfield'den beri günümüz dil biliminde de (bkz. Lyons, 1983: 192) yüklem cümlenin asıl kurucularından sayılmaktadır. Buna göre yüklem, "cümledeki diğer ögelerin işlevlerinin kendisine göre belirlendiği, söz dizimi açısından cümlenin temelini oluşturan ve hiçbir ögeye bağlı olamayan, ortadan kalkmasıyla da cümlenin yok olmasına yol açan öge"dir (Vardar, 2002: 226).

Söz dizimiyle ilgili diğer konularda olduğu gibi cümlenin ögeleri konusunda da her kuram kendi yorumuyla cümle ögelerini belirlemeye çalışmıştır. Geleneksel anlayışta ve çeşitli dil bilimi kuramlarında her ne kadar yüklem kurucu öge olarak cümlenin odağı olarak belirlense de bahsedilen yüklem, aynı yüklem değildir.

Geleneksel dil bilgisi yüklem yanında özneyi de temel öge olarak kabul ederek, yüklemi yer zaman gibi kavramlar açısından etkileyen veya tamamlayan unsurlardan yani tümleçlerden söz eder. Söz konusu ögeleri belirlemek için de yükleme başvurur. Ancak günümüzde *Evrensel Dil Bilgisi* olarak da adlandırılan *Üretici Dönüşümlü Dil Bilgisi* özne dışındaki her şeyi yükleme dâhil etmektedir.

Evrensel Dil Bilgisine göre cümle ögelerinin geleneksel yollarla belirlenmesi, yüklemcil öge ile diğer ögeler arasındaki anlam ilişkisini gösterememektedir. *Evrensel Dil Bilgisi Kuramı*, fiille cümle ögeleri arasındaki çeşitli anlam ilişkilerinin "eylemle üyeleri" arasında cümleden bağımsız olarak kurulduğunu ileri sürmektedir. Buna göre cümlelerde "yüklemcil öge ile diğer ögeler arasındaki ilişki yalnızca bir görev ilişkisi değil, fiille ilgili sözlüksel bilgilerimizin bir parçası olan üyelerin sayısını ve üstlenecekleri rolleri belirleyen anlamsal ilişkidir" (Uzun ve Aydın, 2006: 66-67).

Geleneksel dil bilgisinin cümle ögelerine karşılık olarak *Evrensel Dil Bilgisinin Üye ve Rol Yapısı Kuramı*, Aydın (2001) tarafından ders kitaplarında kullanılmak üzere de önerilmiştir. Uzun'a (2004: 97-98) göre fiilin anlamının her zaman kaç üye gerektirdiği ortaya konulamadığından, Türkçe dil bilgisi öğretimi için önerilen bu kuram da tamamıyla problemsiz değildir. Ancak *Evrensel Dil Bilgisinin* sunduğu bilgiler, geleneksel anlayışın kategori ve işlevleri birbirine karıştıran muğlâk bilgilerinden daha açık ve doğrudur.

Koşaner (2009: 73-89) ise, *Evrensel Dil Bilgisi* günümüz dil biliminde baskın bir kuram olarak karşımıza çıksa da, kuramın cümle çözümlemesinde kullandığı özne-yüklem ayrımının Avrupa dilleri dışındaki dillerde, hatta çağdaş İngilizcede bile işe yaramadığını ileri sürmektedir. Yazara göre, bir cümleyi anlamının temel şartları, cümlenin nasıl bir olayı tasvir ettiği, katılımcıların kimler olduğu ve bu katılımcıların hangi rolleri üstlendiğini belirlemektir. Bunun için söz konusu olayı veri ve biliş-çıkışlı bilgiler açısından ele alabilecek ve olay anlamını farklı dil birimlerinin ortak bir işlevi olarak irdeleyebilecek yeni bir dil birimine ve bu birimden yola çıkacak bir kurama ihtiyaç vardır. Söz konusu yeni birim yüklemleme ve bu birimi ortaya koyan kuram ise dil biliminin yeni bir uyarlaması olan *İşlevsel Söylem Dilbilgisidir*.

Özne

Gencan (1992: 54-55) özneyi “yükleme göre yapan ya da olan sözcüktür” şeklinde tanımlamaktadır. Bu ders kitabına göre özne “ad, adlaşmış sıfat ya da adıldan” olmaktadır. “Özneler yalın durumda bulunur; yani -i, -e, -de, -den durum eklerini almaz. Tümcede özneyi bulmak için yükleme kim ya da ne sözcükleri katılarak sorulmalıdır...”

MEB 2005’e göre özne “yüklemin bildirdiği hareketi, işi, oluşu yapan öge”dir. “Özneyi bulmak için yükleme kim? ya da ne? soruları sorulur.” MEB 2005, Gencan’dan (1992) farklı olarak özne türlerine de yer vermiş ve “gerçek, sözde, örtülü, ortak ve açıklamalı” olmak üzere beş tür öznenen söz etmiştir. Bu ders kitabına göre “yüklemi ad soylu bir sözcük ya da etken bir fiil olan cümlelerin öznesi gerçek özne”dir. *Sözde özne* ise “yüklemin gösterdiği işi yapmadığı halde yapıyormuş gibi görünen öznedir. Özne cümlede açık ya da gizli özne olarak bulunur.” Edilgen çatılı cümlelerin nesnesi, özne gibi düşünülür. Edilgen çatılı fiillerle kurulan cümlelerde, bir yardımcı sözcük aracılığıyla belirtilen özneye ise örtülü özne denir.” Ayrıca “gerçek özne” başlığı altında *açık* ve *gizli* özne türleri de yer almaktadır (Balta vd., 2005: 37-40).

MEB 2005’te *ortak özne* "sıralı ya da bağlı cümlelerdeki yüklemere ait özneye ortak özne denir. Ortak özne sıralı ya da bağlı cümlelerin yalnızca bir tanesinde bulunur” şeklinde; *açıklamalı özne* ise “öznenen önce ya da sonra gelecek *asıl özneyi* daha belirli kılan sözcük veya sözcük gruplarına *açıklamalı özne* denir” şeklinde tanımlanmıştır.

MEB 2006’da yer alan bir etkinlikte “öznesi sözde özne olan cümleler kurunuz” ifadesi yer almaktadır. Dolayısıyla bu ders kitabının da özneleri *gerçek* ve *sözde* özne olmak üzere en az iki grupta incelediğini söyleyebiliriz (Acar vd., 2006: 116-117).

İncelediğimiz ders kitaplarında “yüklemin bildirdiği hareketi, işi, oluşu yapan ya da yüklemin bildirdiği durumda olan öge” şeklinde tanımlanan özne,

günümüz dil biliminde yüklemi gerçekleştiren ve onunla birlikte en küçük sözcüğü oluşturan ögenin söz dizimi işlevidir. Özne, söz dizimiyle ilgili bir işlev içerdiği için, geleneksel dil bilgisinin incelediğimiz ders kitaplarında olduğu gibi anlamdan hareket eden tanımları dil biliminde kabul görmemektedir (Vardar, 2002: 157).

Gencan'da (1992) yer alan “özneler yalın durumda bulunur; yani -i, -e, -de, -den durum eklerini almaz” ifadesi de doğru değildir. Bu konuda “özneler yalın durumda mıdır?” sorusunu soran Uzun (2004: 170-174), özetle, özneler cümleden bağımsız olmadığı ve cümle içinde her zaman eksiz olarak yer almadığı için bu soruya hayır cevabını vermektedir.

Türkçede Söz dizimi adlı eserinde Leylâ Karahan (2005: 19), “özne, fiile çokluk, iyelik ve atilik eki dışında çekim eki almadan bağlanır” tespitinde bulunmaktadır. *Türkiye Türkçesinde Özne Durum Biçim Birimi Alabilir mi?* adlı makalesinde ise Erdoğan Boz, Baydar (2008), Johanson (2007) ve Turan'dan (1999) alıntılarla durum biçim birimli öznelere örnekler verir. Boz'a göre “Türkiye Türkçesinde özne ögesinin alabileceği durum biçim birimlerinin sayısı, araştırmacılar tarafından belirlenmişse de kimi durumlarda (belki farklı bakış açılarıyla) ve özellikle eksilti yoluyla bunun değişebileceğini tartışmak” gerekmektedir (Boz, 2009: 2376).

MEB 2005 ve MEB 2006'da yer alan *sözde özne* türü de doğru bir değerlendirmeyi yansıtmamaktadır. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi *geçişli-edilgen çatılı* yapıda yükleme getirilen ekler özneye değil, eylemden etkilenen nesneye gönderme yapmaktadır (Üstünova, 2006: 241). Dolayısıyla *sözde özne* olarak belirlenen öge *nesneden* başka bir şey değildir.

MEB 2005'te özne türlerinin “gerçek, sözde, örtülü, ortak ve açıklamalı” şeklinde beş, hatta “açık ve gizli” türlerinin de ilavesiyle yedi başlık altında ele alınması gereksizdir. Bu şekilde ayrıntıya girildiğinde, bu türlerin de açıklamalı gerçek özne, ortak sözde özne, açık gerçek özne gibi alt türlerini ele almak gerekecektir. Dolayısıyla açıklayıcılık, açıklık, gizlilik, ortaklık olarak gösterilen türlerin, öznenin özellikleri olarak ele alınması daha doğru bir yol olarak görünmektedir.

MEB 2005'te “örtülü özne” konusunda örnek olarak verilen “Galata Kulesi uzmanlar tarafından onarılarak eski hâline getirildi” ve “konuk ekibin iki oyuncusu hakem tarafından oyundan atıldı” cümlelerinde yer alan “uzmanlar ve hakem” kelimeleri için, “tarafından sözcüğü ile gruplaşarak cümlenin tümleci olmuştur” denilmektedir. Ayrıca “buna kurulca karar verildi” örneğinde “örtülü özne” olan kurul kelimesinin “-ca ekini aldığı için zarf tümleci olduğu” ileri sürülmektedir. Bu duruma göre, ilk iki örnekteki kelimeler hem *örtülü özne* hem *tümleç* (ne tümleci olduğu söylenmemiş), üçüncü örnekteki “kurulca” kelimesi ise hem *örtülü özne* hem de *zarf tümleci*dir (Balta vd., 2005: 38). Söz konusu ders kitabında bu şekilde bir unsura aynı anda iki görev birden yüklenmesi, açıklık getirilmesi gereken bir konudur.

Nesne

Gencan (1992: 57-58), nesneyi “öznenin eyleminden doğrudan doğruya etkilenen sözcüklere nesne denir” şeklinde tanımlamaktadır. Bu ders kitabına göre “nesnelere ad, adlaşmış sıfat ya da adıldan olur” ve “i durumunda (belirtili nesne) ve yalın durumda (belirtisiz nesne) olmak üzere iki durumda bulunur. Nesnelerin tümcede görevi yüklemeleri tamlamaktır. Bu bakımdan nesne de tümleçtir; ona ‘düz tümleç’ de denir.”

MEB 2005’te verilen örneklerden hareketle yapılan tanımda ise, nesne için “geçişli fiilin yüklem görevini üstlendiği cümlede fiilden etkilenen varlığa nesne (düz tümleç) denir” ifadeleri yer almaktadır. Gencan (1992)’ de olduğu gibi, bu ders kitabı da nesneyi *belirtili* ve *belirtisiz* nesne olarak iki türe ayırmaktadır. Bu ayrıma göre *belirtili nesne* “yükleme kimi?, neyi? soruları sorularak bulunur. Adın belirtme hâlindeki sözcük ve sözcük grupları belirtili nesne olur. Belirtili nesnelere belirli bir varlığı ve kavramı bildirirler.” Söz konusu ders kitabına göre “belirtisiz nesne, özneyi bulduktan sonra yüklem ne? sorusu sorularak bulunur. Belirtisiz nesnelere ismin yalın hâlindeki sözcük ve sözcük gruplarından oluşur. Belirtisiz nesne, belirsiz genel bir varlığı ya da kavramı gösterir.” (Balta vd., 2005: 41-42).

Nesnenin, doğrudan bir tanımının yapılmadığı MEB 2006’da yer alan soru ve etkinliklerden, bu ders kitabının nesneyi *öznenin yaptığı işten etkilenen öge* olarak tanımladığını, aldığı eklere göre de türlere ayırdığını tespit edebiliyoruz. Ayrıca nesneyle ilgili olarak nesne alan fiillerin geçişli fiiller olduğunu, isim cümlelerinde ise nesne bulunmadığını öğreniyoruz (Acar vd., 2006:116-118).

İncelediğimiz ders kitaplarından elde ettiğimiz bilgiler, ders kitaplarının nesneyi, *öznenin yaptığı işten etkilenen öge* olarak tanımladığını ve *belirtili* ve *belirtisiz* olmak üzere iki türe ayırdığını ortaya koymaktadır. Ders kitaplarından derlenen bu bilgiler, geleneksel dil bilgisinin kalıplaşmış nesne anlayışını yansıtmaktadır. Boz’a (2007: 106) göre “geleneksel nesne tanımındaki kalıplaşma, birçok dil bilgicisi değişik tümceler karşısında sıkıntıya sokmaktadır. Nesnenin, tümcede eylemin etkilediği varlık olarak kabul edilmesi, biçimsel olarak nesne konumunda olmasına karşın anlamsal olarak buna olanak tanımayan durumlarda bir çıkma neden olmaktadır.”

Ders kitaplarına göre, nesne olarak kullanılan unsurlar ya yalın haldedir ya da belirtme durumu ekini almıştır. Yalın halde bulunmaları veya belirtme durumu ekini almaları bakımından da belirtili nesne veya belirtisiz nesne olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yüksel’e (2006:124) göre nesnede hal biçimliğinin düşmesi anlamda belirsizlik işaretlemesi yapmaktadır. Ancak “nesnenin bu tür işaretlemesini yalın hal (olarak) görmemek gerekir. Çünkü yalın hal kullanımı, özne durumundaki ögeye aittir.”

Bunun yanında nesnelerin sadece belirtme eki alabileceği görüşü bugün tartışılan bir konudur. Bu konuda yapılan çalışmalarda, Banguoğlu (2007),

Sinanoğlu (1957), Deny (1941), Emre (1945), Karahan (1997), Cemiloğlu (2000), Boz (2004), vb. tarafından yönelme ve çıkma durumu eki almış birçok unsurun da nesne olarak kabul edilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Sözü edilen biçim birimlerin de nesne ögesinde yer alabileceği kabul edildiğinde, nesneyle ilgili “belirlenim” konusunun da tartışmaya açılması gerekecektir.

Cümlede nesne olarak yer alabilecek ögeleri belirleyici, Gencan’da (1992) “nesnelere ad, adlaşmış sıfat ya da adıldan olur”, MEB 2005’te ise “adın belirtme hâlindeki sözcük ve sözcük grupları belirtili nesne olur” ve “belirtisiz nesnelere ismin yalın hâlindeki sözcük ve sözcük gruplarından oluşur” şeklindeki açıklamalar da problemlidir. Eker’e (2003: 58) göre “Türkçede sestem tümceye değin tüm adlar, adlaştırılan ögeler nesne olarak kullanılabilir.”

Zarf Tümleci

İncelediğimiz ders kitaplarından Gencan (1992) zarf tümleci konusunu “tümleçler” bahsinde ele alınmıştır. Bu ders kitabına göre “yüklemi tümleyen ya da kuvvetlendiren sözcüklere” tümleç denmektedir. Söz konusu ders kitabında tümleçler “düz tümleç, dolaylı tümleçler, ilgeç tümleçleri ve belirteç tümleçleri” olmak üzere dört çeşit olarak belirlenmiştir. Gencan’ın (1992) ele aldığı tümleç çeşitlerinden düz tümleci (nesne bahsinde ele alınmıştır) ve dolaylı tümleci çıkardığımızda, geriye diğer dil bilgisi kitaplarda zarf tümleci olarak işlenen konunun karşılığı olarak ilgeç ve belirteç tümleci kalacaktır. Başka bir ifadeyle Gencan (1992), MEB 2005 ve MEB 2006’da zarf tümleci olarak ele alınan konuyu ilgeç tümleci ve belirteç tümleci olarak ikiye ayırmıştır. Söz konusu ders kitabına göre “yüklemleri berkiten sözcükler belirteç tümlecidir.” İlgeç tümleçleri ise “ile, için ... ilgeçleriyle birleşerek yüklemi tümleyen söz öbekleridir.” Bu tümleçlerden “ile ya -le tümleci yüklemi türlü yönlerden tamlar; araç olur, nasıllık anlatır.” Bu tümleçlerde “anlam pek çeşitlidir” (Gencan 1992: 60- 63).

MEB 2005’te zarf tümleci, “yüklemin anlamını zaman, durum, azlık-çokluk, yön bakımından tamamlar. Cümlede zarf tümlecini bulmak için yükleme, nasıl?, ne zaman?, ne kadar?, nereye? (yön) sorularından uygun olanı sorulur, alınan cevap zarf tümlecini verir” şeklinde tanımlanıp, cümlede nasıl tespit edileceği açıklandıktan sonra “yüklemin anlamını zaman ve neden bakımından tamamlayan bazı sözcükler, biçim yönüyle dolaylı tümleç özelliği taşımasına rağmen anlam ve görev olarak zarf tümleci sayılır” açıklaması yapılmıştır. Daha sonra edat tümleci konusuna açıklık getirmek isteyen MEB 2005’te, konuyla ilgili olarak “edatlar ad ve ad soylu sözcüklerle birleşerek yüklemin anlamını çeşitli yönlerden tamamlar... Edat tümleçleri yükleme yöneltilen ne ile?, neden?, niçin?, kim ile?, kimin için? soruları ile bulunur. Yüklemin anlamını neden, araç, birliktelik bakımından tamamlayan edat tümleçleri, zarf tümleci olarak değerlendirilir” açıklamaları yer almıştır (Balta vd., 2005: 44-45).

MEB 2005'in 44. sayfasında yer alan ve yukarıda bahsettiğimiz “zarf tümleci, yüklem anlamını zaman, durum, azlık-çokluk, yön bakımından tamamlar” açıklaması yetersiz bulunmuş olacak ki bir sonraki sayfada “zarf tümleçleri, yüklem anlamını zaman, yer-yön, durum, azlık-çokluk ve soru yönüyle tamamlar” açıklaması yapılmıştır. Bu açıklamanın ardından da “bazı zarflar isim ve sıfat olarak kullanılır, cümlede zarf tümleci görevi üstlenmez” uyarısıyla konu pekiştirilmiştir.

MEB 2006'da zarf tümleciyle ilgili olarak “... metnindeki cümlelerde, yüklem durumu, miktar, zaman ve sebep bakımından tamamlayan öğeleri bulunuz. Bu öğelerin cümle içindeki işlevlerini açıklayınız” ve “yüklemi hâl (durum), zaman, miktar, yer ve yön bakımından tamamlayan cümle ögesine ... denir” ifadeleri yer almaktadır. Bu ifadeler ve daha önce ele aldığımız cümle öğeleriyle ilgili tespitlere göre bu ders kitabının zarf tümleci konusunda Gencan'daki (1992) gibi ikili bir ayrıma gitmediğini ve zarf tümlecini “yüklem durumu, miktar, zaman ve sebep bakımından tamamlayan öge” olarak kabul ettiğini söyleyebiliriz (Acar vd., 2006:117-118).

Ergin'e (2004: 400) göre zarf, “fiilin muhtelif şartlarını ve zamanını gösteren cümle unsurudur ve “hareketin nasıl, niçin, ne şekilde hangi vasıtalarla, hangi sebeple, hülâsa hangi şartlarla yapıldığını veya olduğunu ve hangi zamanda cereyan ettiğini göstermek için” de zarf unsuru kullanılmaktadır. Karahan (2005: 32) ise zarfı “zaman, tarz, sebep, miktar, yön, vasıta ve şart bildirerek yüklemi tamamlayan cümle ögesi” şeklinde tanımlamaktadır.

Demir ve Yılmaz'a (2006: 212) göre yüklem istemi açısından bakıldığında zarf tümleci zorunlu bir öge değildir. Aynı görüşü paylaşan Yüksel'e (2006: 125) göre de belirteç, “önermeye esas olan fiilin istemine bağlı olmadan, önermenin yakın şartlarını belirten seçimlik öge”dir. Ancak, Karahan (2005: 32) zarf tümleci için “cümlelerin genellikle yardımcı ögesidir. Seyrek olarak bazı cümlelerde zorunlu öge olabilir” demektedir.

Ders kitaplarından Gencan'da (1992: 60) yer alan “yüklem berkiten sözcükler belirteç tümlecidir” açıklaması, bu ders kitabı da dâhil genel olarak tümleçler için kullanılan bir açıklama olduğu için, zarf tümlecinin anlatımı açısından neredeyse hiçbir şey ifade etmemektedir. Ayrıca “ilgeç tümleçleri” konusunda sadece “-ile, -için” edatlarının örneklendirilerek diğer edatlara yer verilmemesi, söz konusu edatlar dışındaki edatlarla (kitabın 226. sayfasında “gibi, kadar, ile, için, dolayı, sanki, üzere ...” şeklinde yer almış) tümleç oluşturulup oluşturulamayacağı, oluşturulacaksa nasıl olacağı gibi soruları cevapsız bırakmaktadır.

MEB 2005'te zarf tümleciyle ilgili olarak “zarf tümleci, yüklem anlamını zaman, durum, azlık-çokluk, yön bakımından tamamlar” şeklindeki açıklamanın ardından yapılan “zarf tümleçleri, yüklem anlamını zaman, yer-yön, durum, azlık-çokluk ve soru yönüyle tamamlar” (Balta vd., 2005: 44) biçimindeki ikinci açıklamada “yer” ve “soru” unsurları fazladır. Aslında bu

fazlalık yayınlardaki farklı tanımlardan (bu konuda bkz. Atabay vd. 2003; Karahan 2005) kaynaklanmaktadır. Ancak ders kitabında bu şekilde bir sunum tarzı çelişki olarak görülebilir. Ayrıca cümlede yer gösteren öge bu kitapta bile *dolaylı tümleç* olarak adlandırılmaktadır (Balta vd., 2005: 46). Dolayısıyla “yer” bakımından tamamlama kaynaklara dayandırılıp doğru olarak kabul edilse bile, böyle bir sunum tarzıyla çelişkili görünecektir.

MEB 2005’te yer alan, “bunca sıkıntıya sizi görebilmek için katlandı” ve “gece treniyle Ankara’ya gitti” cümlelerindeki “sizi görebilmek için” ve “gece treniyle” ögeleri, edat tümlecine örnek olarak gösterilmiş, fakat daha sonra yapılan “edat tümleçleri yükleme yöneltilen “ne ile?, neden?, niçin?, kim ile? kimin için sorular ile bulunur. Yüklemin anlamın neden, araç, birliktelik bakımından tamamlayan edat tümleçleri, zarf tümleci olarak değerlendirilir” açıklamasıyla edat tümlecinin varlığı kabul edilmemiştir. Üstelik söz konusu durum, içerisindeki “senin için, özel araçlarla, annesiyle” şeklinde edatlı örnekler bulunan cümlelerdeki bu unsurların zarf tümleci olarak gösterilmesiyle de pekiştirilmiştir (Balta vd., 2005: 44-45).

Dolaylı Tümleç

Konu, Gencan’da (1992: 58-60) dolaylı tümleçler başlığıyla verilmiştir. Başlıktan sonra açıklama yapılmamış, “tümleçler” konusunda yapılan açıklamaya atıfta bulunulmuştur. Bu açıklama ise verilen örneklerden hareketle “-den, -e, -de durum ekleriyle çekimlenmiş adlardır” şeklindedir. Dolaylı tümlecin bu şekle yönelik tanımından sonra sırasıyla “-e, -de ve -den durum ekiyle çekimlenen tümleçler” alt başlıklarıyla açıklama ve örneklere yer verilmiştir. Kitapta, “-e durum ekiyle çekimlenen tümleçler” konusunda “e’li tümleçler, yüklemdeki eylemin - oluş ve kılışın - nereye, kime, neye yöneldiğini; başka bir deyimle, eylemin kendisine yaklaştığını gösterir” açıklaması yapılmıştır. Ders kitabının “-den durum ekiyle çekimlenen tümleçler” konusundaki açıklaması ise “-de’li tümleçler, daha çok, eylemin; yani yüklemdeki işin, oluş ya da kılışın a) nerede, kimde, nede, b) ne zamanda olduğunu gösteriyor” şeklindedir. Bu ders kitabında “-den durum ekiyle çekimlenen tümleçler” hakkındaki açıklama da “anlatış alanı pek geniş olan -den’li tümleçler, Çok kez eylemin, yani yüklemdeki işin, oluşun ya da kılışın çıktığı koptuğu yeri; yani nereden başladığını, kendisinden uzaklaştığını gösterir” biçimindedir.

MEB 2005, dolaylı tümleci “cümlede yüklem gösterdiği iş, oluş ve hareketin yerini belirten ögeye dolaylı tümleç denir. Bu öge işlevinden dolayı yer tamlayıcısı olarak da adlandırılır” şeklinde tanımlamıştır. Kitapta daha sonra, dolaylı tümlecin yönelme, bulunma ve çıkma durumu ekleriyle çekimlendiği belirtilerek; söz konusu ögenin yükleme yöneltilen neye, nede neden; nereye, nerede, nereden; kime, kimde, kimden sorularıyla bulunduğu” belirtilerek örneklere ve sorulara (Balta vd., 2005:46-47).

MEB 2006’da dolaylı tümleçle ilgili olarak “... metnindeki cümlelerde yüklemli yer bakımından tamamlayan ögeleri bulunuz. Bu ögelerin yükleme hangi eklerle bağlandığını ve cümle içindeki işlevlerini belirtiniz” şeklinde bir soru yer almaktadır (Acar vd., 2006:117). Bunun dışında herhangi bir açıklama veya bilgi söz konusu değildir.

Ergin’e (2004: 400) göre, yer tamlayıcısı, “fiilin mekânını ve istikametini gösteren cümle unsurudur... Yer tamlayıcısının ana fonksiyonu zaman ve mekân içinde geniş manasıyla yer ve istikamet ifade etmektir.” Ancak Ergin, cümlede yer ve istikamet dışında anlamlar ifade etse de yönelme, bulunma ve uzaklaşma hâli eki almış bütün unsurları yer tamlayıcısı olarak kabul etmektedir.

Korkmaz (2007: 71) *Grammer Terimleri Sözlüğünde* dolaylı tümleci “cümlede yüklemli anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan ve kesinleştiren bulunma; yaklaşma ve uzaklaşma durumu eklerinden biriyle veya bir edatla birlikte bulunan yalın veya grup halindeki adın cümle bilgisindeki adlandırılışıdır” şeklinde tanımlamaktadır. *Çağdaş Türk Dili* adlı kitabında Korkmaz’ın tanımına yer veren Eker (2003: 358) de; yönelme, bulunma ve uzaklaşma hâli ekini almış “adlaşan bütün söz dizimsel yapıların dolaylı tümleç olabileceğini” ileri sürmektedir. Benzer şekilde Demir ve Yılmaz (2006: 211) da dolaylı tümleci “yönelme, bulunma ve ayrılma hâli eklerinden birini almış olan isim ögeleri cümlede dolaylı tümleç olarak işlev görür. Geleneksel dil bilgisi anlayışında bunlara yer tamlayıcısı da denir” şeklinde tanımlamaktadır. Karahan (2005: 28) ise yer tamlayıcısını “cümlede, yönelme, bulunma ve uzaklaşma bildirerek yüklemi tamamlayan öge, yer tamlayıcısıdır. Bu öge, bazı cümlelerin zorunlu, bazılarının da yardımcı ögeleridir” şeklinde tanımlamaktadır. Yazara göre “yönelme, bulunma ve uzaklaşma hâli ekli tarz, zaman ve miktar zarfları yer tamlayıcısı değildir (Karahan, 2005: 30).

Cemiloğlu (1994: 31) cümleyi meydana getiren ögeler konusunda dilciler arasında bir birlik bulunmadığını, bazı dilcilerin cümle ögelerini değerlendirirken, şekilden bazılarının ise fonksiyondan hareket ettiğini belirterek, bu yüzden de zarf ve yer tamlayıcıları çok defa birbirine karıştığını söylemektedir. Cemiloğlu’ya göre cümle tahlilinde bir problem olarak ortaya çıkan bu durumdan kurtulabilmek için, eklerin şekil özelliği yanında cümledeki işlevinden de hareket etmek gerekmektedir.

Yapılan tanım ve yorumlardan da anlaşılacağı üzere dolaylı tümleç veya yer tamlayıcısı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler cümlede, yönelme, bulunma ve uzaklaşma hâli eki almış bütün unsurları yer tamlayıcısı olarak kabul etme ve bu unsurlardan “tarz, zaman ve miktar” bildirenleri cümlede yer tamlayıcısı unsurlar arasında saymama şeklinde özetlenebilir.

İncelediğimiz ders kitaplarında da benzer bir tavır söz konusudur. MEB 2005’te zarf tümleci anlatılırken “yüklemli anlamını zaman ve neden

bakımından tamamlayan bazı sözcükler, biçim yönüyle dolaylı tümleş özelliği taşımasına rağmen anlam ve görece olarak zarf tümleci sayılır” açıklaması yer almıştır. Kitapta “babam akşama gelecek” ve “vatan uğruna nice tehlikelere göğüs gerdik” örneklerindeki “akşama” ve “vatan uğruna” unsurları zarf tümleci olarak gösterilmiştir (Balta vd., 2005: 44).

Gencan’da (1992: 60) ise uzaklaşma hâli eki almış dolaylı tümleşler anlatılırken “anlatış alanı pek geniş olan -den’li tümleşler, çok kez eylemin, yani yüklemdeki işin, oluşun ya da kılışın çıktığı koptuğu yeri; yani nereden başladığını, kendisinden uzaklaştığını gösterir” şeklinde bir açıklama yapılmıştır. Bu açıklamadaki “anlatış alanı pek geniş olan” ifadesi söz konusu ders kitabının MEB 2005’tekine benzer bir sınırlandırmaya gitmediğini düşündürmektedir.

Cümle Dışı Ögeler

Gencan’da (1992) *cümle dışı öge* konusu yer almamaktadır.

MEB 2005’te konuyla ilgili olarak “cümle dışı unsurlar” başlığı altında “içinde bulunduğu cümlelerin yüklemine bağlanmadığı halde bu söz dizisinin anlamını dolaylı olarak etkileyen sözcük ya da sözcük gruplarına cümle dışı öge denir. Seslenmelerde kullanılan sözler, ünlem edatları, ara sözler, bağlama edatları cümlede, cümle dışı ögeler olarak yer alır” şeklindeki tanım ve açıklamalar yer almaktadır (Balta vd., 2005:48).

MEB 2006’daki etkinlik ve sorularda, *cümle dışı ögelerle* ilgili olarak, “cümlede bulunup da herhangi bir öge olarak görev almayan kelime veya kelime gruplarına cümle dışı unsur denir” şeklindeki tanım ve “bağlaçlar, edatlar, ünlemler, ünlem gruplar, hitaplar ve ara cümleler cümle dışı unsur kabul edilir” (Acar vd., 2006: 117-118) açıklaması yer almıştır.

Ders kitaplarının ikisinde yer verilen *cümle dışı ögeleri* Muharrem Ergin (2004: 401), cümlede yüklemle ilgili olmayan, ilâve edilmiş şekilde ve genellikle cümlelerin başlarında, sonlarında ve cümleler arasında yer alan bağlama, ünlem edatları ve ünlem gruplarının oluşturduğu ögeler olarak kabul eder.

Karahan’a (2005: 36) göre *cümle dışı ögeler* “cümlelerin herhangi bir yerinde bulunan, ancak kuruluşuna katılmayan ve dolaylı olarak cümlelerin anlamına yardımcı olan ögelerdir Yazara göre yüklem tamlayıcısı olmayan bu ögeler, açıklama pekiştirme gibi işlevlerle cümleye yardım etmekte ve cümleleri çeşitli anlam ilişkileri çerçevesinde birbirine bağlamaktadır.

Söz dizimiyle ilgili yayınların bir kısmı (Atabay vd., 2003; Eker, 2003; Ediskun, 1999 vb.), Gencan’da (1992) olduğu gibi, tümleşler içerisinde edat tümlecini kabul ettiği ve “cümle dışı ögeler” başlığı altında yer alan unsurları orada ele aldığı için, cümle dışı ögelere yer vermez. Bir kısmı ise (Özmen, 1995; Üstüner, 1998; Yaman, 2000; Delice, 2003; Eker, 2003; Demir ve Yılmaz

2006 vb.) *cümle dışı öge* veya *unsur* terimini kabul etmemektedir. Terim konusuna değinenler ya “bağımsız tümleş, cümle ögesi olmayan yardımcı kelimeler” (Özmen, 1995:224; Mehmedoğlu, 2002: 126) gibi bir terim önermekte ya da *cümle dışı öge* terimini “uygun bulunmadıkları için” konuya çalışmalarında yer vermemektedirler (Demir ve Yılmaz, 2006: 208).

İncelediğimiz ders kitaplarında, söz diziminin diğer konularında olduğu gibi *cümle dışı ögeler* konusunda da birtakım problemler bulunmaktadır. Bunlardan birisi konuyla ilgili olarak MEB 2005’te yapılan tanımdadır. Söz konusu tanıma göre *cümle dışı ögeler* cümlede “sözcük ya da sözcük grupları” şeklinde bulunabilmektedir. Ancak verilen örneklerde “masal bu ya”, “yirmi üç yaşındaydım” gibi cümle şeklinde ifadeler de yer almaktadır (Balta vd., 2005: 48).

MEB 2005’in *cümle dışı ögelerle* ilgili bir başka problemi ise *özne* konusuyula ilgilidir. Kitaptaki özne türlerinden birisi olan *açıklamalı özne* “öznenen önce ya da sonra gelecek asıl özneyi daha belirli kılan sözcük veya sözcük gruplarına açıklamalı özne denir” (Balta vd., 2005: 38) şeklinde tanımlanmıştır. Cümle dışı ögelerle ilgili olarak da “seslenmelerde kullanılan sözler, ünlem edatları, ara sözler, bağlama edatları cümlede, cümle dışı ögeler olarak yer alır” açıklaması yapılmıştır. Bu açıklamada yer alan “ara sözler” açıklayıcı özne ile örtüşmektedir. Dolayısıyla ders kitabının iki unsurdan birini tercih etmesi gerekirdi.

MEB 2006’da yer alan “bağlaçlar, edatlar, ünlemler, ünlem gruplar, hitaplar ve ara cümleler cümle dışı unsur kabul edilir” (Acar vd., 2006:117-118) şeklindeki kısa açıklama cümlesi de problemlidir. Çünkü cümle dışı öge olarak kabul edilen unsurların arasında edatların tamamı değil, sadece bir kısmı yer almaktadır.

Cümle Türleri

Gencan’da (1992: 54) cümle türleriyle ilgili ilk bilgi yüklem konusu ele alınırken “NOT” şeklinde verilir ve burada cümleler “yüklemlerine göre” sınıflandırılarak “eylem tümcesi” ve ad tümcesi olmak üzere ikiye ayrılır. Daha sonra “dizilişlerine göre tümceler” başlığı altında “kurallı” ve “devrik tümce”lerden söz edilir. Kitabın cümleleri yapı bakımından incelediği kısım “yapılışlarına göre tümceler” başlığını taşımaktadır ve cümleler, “basit tümce”, “bağımsız tümceciklerden bileşmiş tümce” ve “bileşik tümce” olmak üzere üç çeşide ayrılmıştır. “Bağımsız tümceciklerden bileşmiş tümce” grubunda “sıra tümcecikler” ile “biçimce”, “anlamca” ve “ki” ile bağlanan “bağlı tümcecikler” yer almaktadır (Gencan 1992: 63).

MEB 2005’te cümleler “yapılarına göre, yüklem türüne göre, anlamlarına göre ve yüklem yeri bakımından” olmak üzere dört ölçüye göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmada cümleler önce yapılarına göre ele

alınarak; basit, sıralı, bağlı ve birleşik olmak üzere dört gruba ayrılmıştır. Kitapta birleşik cümlelerin şartlı, *ki'li* ve *iç içe* olmak üzere üç türü belirlenmiştir. Yapı bakımından yapılan sınıflandırmadan başka, MEB 2005'te cümleler, yüklem türü bakımından *isim* ve *fiil cümleleri*, yüklem yeri bakımından ise kurallı ve devrik cümle türlerine ayrılmıştır. Söz konusu ders kitabında anlam bakımından da ele alınan cümlelerin, bu yönleriyle de olumlu, olumsuz ve soru cümlesi tipleri tespit edilmiştir (Balta vd., 2005:51-65).

Konuları etkinlik ve sorularla ele alan MEB 2006'nın da, cümle türleri konusunda MEB 2005'tekine benzer bir yol izlediğini konuyla ilgili etkinlik ve sorulardan ve nadir olarak yapılan açıklamalardan zorlukla da olsa tespit edebiliyoruz. Yapı konusundaki sınıflandırmaya “cümlelerin de bir yapısı var mıdır?” sorusuyla başlayan ders kitabında yer alan bir şekilde cümleler yapı bakımından basit, sıralı, bağlı ve birleşik cümleler olmak üzere dört gruba ayrılmıştır.

MEB 2005'te olduğu gibi, öğelerin dizilişi ve yüklem olan ögenin türü bakımından yapılan geleneksel sınıflandırma, MEB 2006'da da yapılmış ve cümleler, isim ve fiil cümleleri, kurallı ve devrik cümleler olmak üzere türlere ayrılmıştır. Ancak bu ders kitabında anlamla ilgili sınıflandırma incelediğimiz diğer ders kitaplarından oldukça farklıdır. MEB 2006'da, “cümlede anlam” başlığıyla yer alan sınıflandırmada cümleler, haber cümleleri; dilek-istek, soru cümleleri ve olumlu- olumsuz cümleler” şeklinde gruplandırılmıştır. Ayrıca “anamlarına göre cümleler” şeklindeki bir başka başlık altında yer alan bir etkinlikte “küçümseme cümlesi, öneri cümlesi, öğüt cümlesi, eleştiri cümlesi vb. on beş farklı cümleden söz edilmekte; ayrıca öğrencilerden de benzer cümleler bulmaları istenmektedir (Acar vd., 2006:120-147).

Yapıya Dayalı Sınıflandırma

Yapıya dayalı sınıflandırmada incelediğimiz ders kitaplarının ortak yönü “basit cümle” konusundadır. Gencan'da (1992: 67) basit cümle, “yalnız bir tek düşünceyi anlatan söz dizisine basit tümce denir” şeklinde tanımlanmıştır. Benzer şekilde MEB 2005'te de “sadece bir tek düşünceyi, duygu veya yargıyı anlatan söz dizisine basit cümle denir” (Balta vd., 2005: 52) tanımı yer almaktadır. MEB 2006'da “halbuki, bu bir vehimden başka bir şey değildir cümlesi tek yargı bildirdiği için basit cümledir” açıklamasından başka, konuyla ilgili “ölçme değerlendirme” sorularında “içerisinde tek yargı bulunan cümlelere ... denir” ibaresi de basit cümlelerin tanımına yapılan bir göndermedir (Acar vd., 2006: 121-123).

Ders kitaplarından Gencan'a (1992: 67) göre basit cümle “başka tümceciklerle tamlanmaz; başka bir tümceciği tamlamaz; başka bir tümceye bağlı olmaz.” MEB 2005'e göre de “basit bir cümlede yüklem dışında fiilimsi veya çekimli eylem bulunmaz” (Balta vd., 2005: 52). “İki adım ötesini görmek ilerlemeniz için yeter cümlesi temel cümle ve bu yargıyı destekleyen yan

cümleden oluşmuştur. Böyle cümlelere birleşik cümle denir...” ibarelerinin yer aldığı MEB 2006’nın da içerisinde fiilimsilerin yer aldığı cümleleri basit cümle olarak kabul etmediği anlaşılmaktadır (Acar vd., 2006: 121).

Görüldüğü üzere incelediğimiz ders kitaplarında fiilimsilerin yer aldığı cümlelerin basit cümle sayılmaması ortak bir yön olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk dili alanında yapılan çalışmalarda ise bu konuda iki farklı görüş söz konusudur. Bir grup yazar (Atabay vd., 2003; Banguoğlu, 2007; Demir ve Yılmaz, 2006; Yüksel 2006; vb.) yapısında fiilimsi olan cümleleri, incelediğimiz ders kitapları gibi, basit cümle olarak kabul etmez. Ancak farklı görüşte olanlara göre ise (Cemiloğlu, 2001; Eker, 2003; Ergin, 2004; Karahan, 1994; Karaörs, 1995; vb.) içinde fiilimsi bulunan cümleler basit cümledir.

Chomsky’nin ortaya attığı *Evrensel Dil Bilgisine* göre, cümlenin bir iç, bir de dış yapısı vardır. Dış yapı “herhangi bir cümlenin yerleştirildiği sözdizimsel bağlama göre biçimlenmektedir” (Uzun, 2000: 148). Dolayısıyla dış yapıda tek bir cümlemiş gibi görünen cümleler, aslında içyapıdaki, başka bir ifadeyle derin yapıdaki, birden fazla cümleyi temsil etmektedir. Bu yüzden, bir cümlede “yüklemcil öge dışındaki sözcüklerden herhangi biri eylem kökü içeriyorsa ve bu kök bir türetime taban olmamışsa” o cümle birleşik olarak kabul edilmektedir (Uzun, 2004: 99). Karahan’a (1994: 21) göreyse, insan zihninde üretilen ham maddenin, *Evrensel Dil Bilgisinin* ifadesiyle *çekirdek cümlelerin*, biçimi ve sayısı ne olursa olsun, bir dil için karakteristik olan ve onu başka dillerden ayıran, bu ham maddenin söz ve yazıya yansıtılmış biçimidir. Bu yüzden de, bir cümle yapı bakımından değerlendirilirken, onun iç yapısının değil; dış yapısının, yani yazılı veya sözlü ifadedeki yapısının esas alınması gerekmektedir.

Yapıya dayalı sınıflandırmalarda takınılan ikinci tavır (fiilimsilerin yer aldığı cümlelerin basit cümle olarak kabul edilmesi) Uzun (2004: 98-99) tarafından “geleneksel” olarak nitelenmektedir. Ancak bize göre, dil bilimi temelli çalışmalar bir yana bırakılırsa, her iki tavır da geleneksel dil bilgisinin ortaya koyduğu bir durumdur. Çünkü söz dizimiyle ilgili *Evrensel Dil Bilgisinden* hareket eden çalışmalar, Türkçe dil bilgisi tasvirlerinden oldukça geç başlamıştır. Üstelik konuyla ilgili birçok çalışma çeşitli sebeplerle geleneksel anlayışa göre hazırlanmıştır. Hatta içinde fiilimsi bulunan cümleleri “girişik cümle” olarak değerlendiren Atabay vd. (2003: 13), *Evrensel Dil Bilgisinin* cümlenin ve dilin sorunlarını çözümlenecek kesin sonuçlara ulaşmadığını ve geleneksel anlayışın bu anlayıştan oldukça farklı olduğunu ileri sürmekte ve kitaplarının geleneksel anlayışa göre hazırlandığını belirtmektedirler.

İncelenen ders kitaplarından Gencan’da (1992: 67-75) basit cümle dışında, cümleler “bağımsız tümceciklerden bileşmiş tümce” ve “bileşik tümce” olmak üzere iki farklı türe daha ayrılır. Bağımsız tümceciklerden bileşmiş tümceler “sıra tümcecikler” ve “bağlı tümcecikler” (anlamca, fikirce) olmak

üzere iki türe ayrılır. Bileşik tümce başlığı altında ise “temel tümcecik” ve “yan tümcecik” kavramlarıyla “girişik tümce”den ve “ara tümcecik”ten söz edilir MEB 2005 ve MEB 2006’da ise basit cümle dışında “sıralı”, “bağlı” ve “birleşik” cümle türleri yer almaktadır.

Ders kitaplarında yer alan tanım açıklama ve örneklerdeki çeşitli problemleri bir yana bırakırsak, yararlanılan kaynaklara göre çeşitli farklılıklar olsa da incelediğimiz ders kitaplarındaki yapı bakımından cümle sınıflandırmalarının geleneksel dil bilgisi anlayışını yansıttığını söyleyebiliriz.

Bu anlayıştan farklı olarak Karahan (2000: 16-23), cümlenin yapısının bir yargı ile bu yargıyı tamamlayan öğelerle sınırlı olduğunu, cümle öğelerinin sayısı ve niteliği değişse de bunun cümlenin kendi yapısal bütünlüğü içinde gerçekleşeceğinden cümlenin yapı bakımından sınıflandırılmasına gerek olmadığını savunmaktadır. Yazara göre ders kitaplarında sıra cümleler veya sıralı cümleler olarak adlandırılan cümleler de, arasında anlam bağlantısını destekleyen bir dil bilgisi ögesi bulunmadığı için söz diziminin değil metin dil biliminin inceleme alanına girmektedir. Birden fazla cümlenin dil bilgisi öğeleriyle birbirine bağlandığı, ders kitaplarında birleşik veya bağlı cümleler şeklinde adlandırılan cümleler topluluğunda ise ancak söz konusu cümlelerin birbirlerine bağlanma biçimleri söz diziminin inceleme alanına girmektedir. Bu tür yapılar metin dil biliminin de ilgi alanında yer almaktadır.

Yükleme Göre Sınıflandırma

Gerek geleneksel dil bilgisi çalışmalarında, gerekse incelediğimiz ders kitaplarında cümlelerin sınıflandırılması konusunda kullanılan bir ölçüt de incelenen cümlenin yüklemidir ve buna göre cümleler yüklem türü açısından isim ve fiil cümleleri, yeri açısından ise kurallı ve devrik cümleler olmak üzere birbirine zıtlık oluşturan iki gruba ayrılmaktadır.

Yüklem Türüne Göre Sınıflandırma

Ders kitaplarından Gencan’da (1992: 54) yüklem türü bakımından yapılan sınıflandırma kitapta “not” şeklinde verilmiş ve burada cümleler “yüklemlerine göre” sınıflandırılarak “eylem tümcesi” ve “ad tümcesi” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kitaba göre eylem tümcesi “yüklemi eylem olan tümce”, ad tümcesi ise “yüklemi ad soyundan olan tümce”dir. Ders kitabında ad tümcesi açıklanırken bir dipnot düşülerek “eylem soyu” ve “ad soyu” hakkında açıklama yapılmıştır. Bu açıklamaya göre eylem soyu “bütün eylemler ve eylemsiler”i, ad soyu ise “eylemlerden başka bütün sözcük çeşitleri”ni kapsamaktadır.

Yüklem türüne göre yapılan sınıflandırma, MEB 2005’te “yüklem türüne göre cümleler” başlığı altında ele alınmış ve isim cümlesi, fiil cümlesi alt başlıkları belirlenmiştir. Bu ders kitabına göre, isim cümlesi “yüklemi ad soylu bir sözcük veya sözcük grubu olan cümledir. Bu cümlenin yüklemi ek fiille

çekimlenir". Fiil cümlesi ise "yüklemi çekimli eylem olan cümledir" (Balta vd., 2005: 58-59).

MEB 2006'da yüklem türü bakımından yapılan sınıflandırma konusunda doğrudan bir açıklama yer almamaktadır. Ancak kitaptaki bir etkinlikte yer alan "şüphesiz insan yaptığından daha fazla bir şeydir cümlesi yüklem türüne göre isim cümlesidir... isim cümleleri ile paragraf oluştururken yüklemi fiil olan cümle kullanmaya ihtiyaç duyup duymadığınızı belirtiniz" (Acar vd., 2006: 121) ifadelerinden bu ders kitabının da, yüklem türü bakımından cümleleri isim cümlesi ve fiil cümlesi şeklinde ikiye ayırdığını çıkarabiliyoruz.

Ders kitaplarındaki, yüklem türü bakımından yapılan sınıflandırmalarla ilgili tanım ve açıklamalara bakıldığında Gencan'da (1992) yer alan dipnotun sınıflandırma açısından bir çelişki yarattığı görülmektedir. Çünkü söz konusu ders kitabında "eylem soyu" içerisinde verilen eylemsiler "çekime girmediği için yargı bildirmeyen bitmemiş fiillerdir" (Korkmaz, 2007: 59). Dolayısıyla bu yapıların isim cümlesi oluşturması mümkün değildir.

MEB 2005'te yer alan bir örnekle ilgili "... cümlelerin yüklem türleri ek fiil olduğundan ad cümlesidir" (Balta vd., 2005:58-59) açıklaması kitabın "yüklemi ad soylu bir sözcük veya sözcük grubu olan cümledir" şeklindeki isim cümlesi tanımıyla çelişmektedir. Ayrıca kitapta yer alan "fiilimsiler kip ve kişi eklerini alamaz. Bu yüzden ek fiil eki olarak ad cümlesi kurabilirler" (Balta vd., 2005: 59) açıklaması da problemlidir. Fiilimsiler kip ve kişi eklerini alamadığı için değil, "ad sınıfındaki kelimeler gibi kullanılabildikleri için" (Korkmaz, 2003: 863) isim cümlesi kurabilirler.

Ergin'e (2004: 403) göre "bir fiil unsuru taşıdığı için isim cümlesi de fiil cümlesinden başka bir şey değildir. Bu yüzden de isim cümlesinin, fiil cümlesinin özel bir şekli olduğunu unutmamak gerekmektedir." İsim cümlesi diye bir türün, ek fiilin isim ögesiyle kaynaşması sonucu ortaya çıktığını ileri süren Uzun (2004: 85), bu konuda, "ad tümcesi diye bir tümce türü tanıma işi kaynaşma sürecinin çıktılarına bakılarak yapılan bir sonuç saptamasıdır. Türkçede yüklemcil ögesi eylemcil olmayan tümceler bulunmamaktadır" ifadelerini kullanmaktadır.

Yüklem Türüne Göre Sınıflandırma

Gencan'da (1992), kelimelerin dizilişi bakımından cümleleri çeşitlere ayırmak için, önce kullanıldığı yere göre dili derecelere ayırmak gerektiği ileri sürülür ve bu bakımdan dil, "kültür dili" ve "gelişi güzel konuşma dili" olmak üzere iki türe ayrılır. Ders kitabına göre kültür dili "bir dilin kurallarına göre özenle kullanılan şekli"dir... Kültür diliyle gelişigüzel konuşma dilinin ayrılıkları en çok, tümcelerin dizilişinde görülür. Bu bakımdan tümceler iki türdür: 1) kurallı tümce 2) devrik tümce" (Gencan, 1992: 62-63).

Gencan'a (1992: 63-65) göre kurallı cümlelerde yüklem sonda bulunmakta, diğer kelimeler ise önem derecesine göre sıralanmaktadır. Bu dizilişte en önemli kelime yüklem yanına yer almaktadır. Yüklemi sonda bulunmayan cümleler ise "devrik cümle" denilmektedir. Devrik cümlelere "Türkçeyi yeni öğrenen yabancılar", "gelişigüzel konuşanlar" ve "koşuklarda" rastlanmaktadır. Edebî dilde piyes ve roman yazarları karşılıklı konuşmaları aslına uygun olarak vermek için devrik cümleleri kullanmaktadırlar. Şiirlerde ise kafiye sağlamak üzere devrik cümle kullanılmaktadır. "Her dilde ozanların bu değiştirmeleri (devrik cümle kullanmaları) hoş görülür; yanlış sayılmaz."

MEB 2005'te konu, "yüklem yeri bakımından cümleler" başlığı altında "kurallı cümle" ve "devrik cümle" alt başlıklarıyla verilmiştir. Kitap kurallı cümleyi "yüklemi sonda bulunan cümlelere kurallı cümle denir" şeklinde tanımlamış, devrik cümle için herhangi bir tanım yapmamıştır. Ancak "devrik cümle" alt başlığı altında çeşitli şiirlerden alıntılar verilerek yüklem cümlelerin "başında" ve "ortasında" olduğu belirtilmiştir. Ayrıca "şiirlerin dışında devrik cümleler daha çok günlük konuşmalarda görülür. Bunun yansıması olarak tiyatro dilinde devrik cümlelere çokça rastlarız" açıklaması yapılmıştır (Balta vd., 2005:64-65).

MEB 2006'da konuyla ilgili bir etkinlikte "... şiirinde yüklemi sonda olan (kurallı) ve yüklemi sonda olmayan (devrik) cümleleri belirleyerek bu cümlelerin şiire katkılarını açıklayınız" şeklinde, başka bir etkinlikte ise "... cümleleri ... yüklem yerini (öğelerinin dizilişine göre) inceleyiniz" ibareleri yer almaktadır. Ayrıca "ölçme ve değerlendirme" soruları içerisinde "aşağıdaki cümlelerden hangisi devrik bir isim cümlesidir?" şeklinde bir soru yer almaktadır (Acar vd., 2006:121-123).

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşılacağı üzere incelediğimiz ders kitapları cümlelerin sınıflandırılmasında öğelerin dizilişini de dikkate almakta ve buna göre cümleleri "kurallı" ve "devrik" olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Aynı zamanda geleneksel dil bilgisi anlayışını da yansıtan bu ayrım, yüklem sonda olan cümleler *kurallı*, diğerleri *devrik* sayılmakta; *kurallı cümleler* kültür diline mal edilerek diğer kullanımlar *gelişigüzel* veya *günlük konuşmalarla* ve de bu tür konuşmaları alıntılamanın eserlerle ilişkilendirilmektedir.

Ders kitaplarının ve geleneksel anlayışın Türkçeyi söz dizimi konusunda "Özne+Tümleç+Yüklem" şeklinde sınırlandırıp "kural"a bağlaması karşısında dil bilimi Türkçeyi "özgür sözcük dizilişine sahip bir dil" olarak tanımlamaktadır (Aydın, 2001: 410; İşsever; 2006: 2; Uzun, 2004: 102). "Türkçede neredeyse kısıtlamasız bir çalkalama özelliği olduğu"nu söyleyen Aydın'ın (2001: 388-389) tespitlerine göre dört ögeli bir cümlenin yirmi altı farklı dizilişi vardır ve bunların sadece altısı ders kitaplarının *kurallı* olarak kabul ettiği dizilişe uymaktadır. Üstelik cümlede yer alacak kelime sayısına

göre de artan oranda kelime dizilişi karşımıza çıkacaktır.

Uzun'a (2004: 103) göre, incelediğimiz ders kitaplarında olduğu gibi, cümlelerin yüklemine yerine göre sınıflandırılması kabaca bir sınıflandırmadır. Bu tür bir sınıflandırma yüklemine sona olmadığı cümlelerde (devrik) yüklemine önünde ve sonunda kaç öge olduğu ve bunların hangi ögeler oluşuyla ilgilenmemektedir. Böyle bir tutumun öğretici kaygılardan kaynaklandığı düşünülse bile o zaman da söz konusu sınıflandırmanın gerekçesi açıkça ortaya konmalıdır.

Ders kitaplarında cümle öğelerinin dizilişine dayalı bir sınıflandırma yapılacaksa kurallı-devrik cümle ayırımına karşı Aydın'ın (2001: 386-419) önerisi "çalkalama"dır. Bu öneriye göre, yazılacak ders kitaplarında;

1. Türkçenin özgür sözcük dizilişi olduğu, yani Türkçede neredeyse kısıtlamasız bir çalkalama özelliği görüldüğü gösterilmelidir.
2. Türkçede çalkalamanın bir temel sözcük dizilişine dayandığı açıklanmalıdır.
3. Çalkalama, işleminin bir taşıma olduğu ve bu taşımanın boş olan konumlara değil, yeni yaratılan konumlara eklenme üe gerçekleştirildiği öğretilmelidir.
4. Oldukça geniş çalkalama olasılıkları karşısında, "kurallı" ve "devrik" tümce ayırımı yerine, tümce başı, eylem önü ve eylem sonu gibi konumlara taşımanın gerçekleştiği öğretilmelidir.
5. Söz konusu üç konumun konu, odak ve artalan bilgisi gibi işlevleri olduğu açıklanmalıdır.
6. Eylem önü konumunda sunucu odağın, eylem öncesi alanda çeşitli konumlarda karşıtsal odağın bulunabileceği gösterilmelidir.
7. Ana tümceler gibi, iç tümcelerde de çalkalama görüldüğü ve içtümcenin ana tümcenin çeşitli konumlarına taşınabileceği öğretilmelidir (Aydın, 2001: 410).

Şüphesiz Aydın'ın önerisi ve bu türden çeşitli dil bilimi kuramlarına dayanan önerilerin geleneksel dil bilgisi anlayışıyla yaklaşık yetmiş yıldır yazıla gelen ders kitaplarında, doğrudan ve bütün yönleriyle yer alması zordur. Ancak en azından, yapılan sınıflandırmalarda dilin bir yönünün (hatta asıl sayılan kısmının) dil biliminin temel kavramlarına aykırı bir şekilde yanlış veya ikincil olarak gösterilmemesi gerekmektedir. İncelediğimiz ders kitaplarında da, özellikle Gencan'da, (1992) bu konuda tespit ettiğimiz en problemlili yön budur.

Cümle öğelerinin dizilişiyile ilgili sınıflandırmada, incelediğimiz ders kitaplarındaki bir eksiklik de cümle vurgusuyla ilgilidir. Biçim bilimi açısından zengin bir dil olan Türkçe, bu sebeple sahip olduğu öge dizilişindeki değişkenliği yanında vurguya dayalı odaklama konusunda da zenginlik arz etmektedir. Bu iki özelliği nedeniyle Türkçede cümlenin bilgi yapısı çok yönlü

örüntüler içermektedir (Uzun, 2006c: 19; 2004: 109). Ancak incelediğimiz ders kitaplarında Türkçenin öge dizilişinin bu yönüne yer verilmemektedir.

Anlama Dayalı Sınıflandırma

Gencan'da (1992) cümle türleri içerisinde anlama dayalı bir sınıflandırmaya gidilmemiştir.

MEB 2005'te anlama dayalı sınıflandırma "anlamalarına göre cümleler" başlığı altında yapılmış ve anlam açısından cümleler, "olumlu cümleler", "olumsuz cümleler" ve "soru cümleleri" olarak sınıflandırılmıştır (Balta vd., 2005: 60-63). Söz konusu ders kitabına göre "yüklemi olumlu bir yargı bildiren cümlelere olumlu cümle" denmektedir. Kitap, olumlu cümleler için "anlamca olumlu", "dil bilgisi açısından olumlu" gibi ifadeler kullanmakta ve bu konuda şu açıklamalara yer vermektedir: "Bazı cümlelerde, yapılan davranış olumsuz olduğu hâlde cümle, olumlu olarak nitelendirilir. ... 'Korktuğu için yalan söyledi' cümlesi anlam bakımından olumsuzluk eki olan "-me, -ma"yı taşımadığı için dil bilgisi açısından olumludur." Kitaba göre "yalan söylemek olumsuz bir davranıştır. Ama örnek cümleye anlamına göre olumlu cümle demek gerekmektedir."

MEB 2005'e göre "yüklemi, olumsuz bir yargı bildiren cümleye olumsuz cümle" denmektedir. Kitap, fiil cümlelerinin "-me, -ma" ekiyle, isim cümlelerinin "değil" kelimesiyle ve yüklemi "var" kelimesi olan isim cümlelerinin "yok" kelimesiyle olumsuz cümle yapıldığını belirttikten sonra, "olumlu ve olumsuz cümle yapısının farklı özellikleri" başlığıyla "biçimce olumlu - anlamca olumsuz cümleler ve biçimce olumsuz - anlamca olumlu cümleler"den söz etmektedir. Söz konusu ders kitabının soru cümlesi tanımı ise "bir işin yapılıp yapılmadığını, bir oluşun gerçekleşip gerçekleşmediğini, bir durumun meydana gelip gelmediğini öğrenmek amacıyla kurulan cümlelere soru cümlesi denir" şeklindedir. MEB 2005'e göre, bir cümlelerin soru cümlesi olması için "mı, mi, mu, mü" soru edatını alması gerekmemektedir (Balta vd., 2005:61-62).

MEB 2006'da anlamla ilgili sınıflandırma incelediğimiz diğer ders kitaplarından oldukça farklıdır. Bu kitapta, "cümlede anlam" başlığıyla yer alan sınıflandırmada cümleler, haber cümleleri; dilek-istek, soru cümleleri ve olumlu- olumsuz cümleler" şeklinde gruplandırılmıştır. Ayrıca "anlamalarına göre cümleler" şeklindeki bir başka başlık altında yer alan bir etkinlikte "küçümseme cümlesi, öneri cümlesi, öğüt cümlesi, eleştiri cümlesi vb. on beş farklı cümleden söz edilerek; öğrencilerden de benzer cümleler bulmaları istenmektedir (Acar vd., 2006:120-147).

Cümleler, bir taraftan içerdikleri kelimelerin anlam özelliklerine bir taraftan da söz dizimi yapılarına göre anlam taşımaktadır. Bu anlamın şekillenmesinde cümleleri kurgulayanın bakış açısı önemli rol oynamakta, bakış açısına göre cümleler, bildiri, soru, emir cümlesi vb. biçimde şekillenmekte; aynı zamanda olumlu veya olumsuz olabilmektedir (Huber, 2008: 180; Erkman-

Akerson, 2000: 128-129).

Karahan'a (2005: 103) göre bir cümle hangi anlam özelliğine sahip olursa olsun, mutlaka ya olumlu ya da olumsuz bir anlam taşımaktadır. Ayrıca olumlu ve olumsuz anlam taşıyan cümleler, bu anlamları yanında soru, bildirme, emir, istek, ünlem gibi anlamlar da taşıyabilmektedirler. Demir ve Yılmaz'a (2006: 213) göre de anlamlarına göre cümle sınıflaması konusunda "olumlu-olumsuz ayrımı diğerlerine göre daha temel bir ayırım" dır.

İncelediğimiz ders kitaplarında ve geleneksel dil bilgisinde bir dil bilgisi kategorisi olarak yer alan *olumluluk* ve *olumsuzluk*, Börekçi'ye (2001: 52-53) göre daha çok duyuşsal bir içerik taşımaktadır. Çoğu zaman öznel olan ve bu yönüyle de edim bilimini ilgilendiren söz konusu terimin, tamamen nesnel olan dil bilgisi çözümlerinde kullanılması çeşitli karışıklıklar ortaya çıkarmakta ve konunun öğretimini zorlaştırmaktadır. Yazar, ortaya çıkan karışıklığın giderilmesi için yüzey yapıdaki olumluluğu ve olumsuzluğu belirtmede biçimsel bir adlandırma olan kılma-olma ve kılmama-olmama terimlerinin kullanılmasını önermektedir.

Olumluluk ve *olumsuzluk* kategorisi yanında ders kitaplarında *soru* kategorisinin ele alınışında da çeşitli eksiklik ve problemler bulunmaktadır. Uzun'a (2006: 16) göre, geleneksel dil bilgisi *soru cümlesini* anlama göre ortaya çıkan cümle türlerinden biri olarak kabul etmektedir. Ancak günümüz dil bilimi çalışmaları, *sorunun* kelime, edat, ezgi vb. dil bilgisi araçları dışında, dilin cümleyle ilgili farklı düzlemleri ile de ilgili olduğunu ortaya koymuştur. *Soru* biçimi cümlenin bilgiyi aktarma şeklinde farklılaşma gerektirdiği için, cümlede öğelerin dizilişi ve bilgi cümlenin bilgi değeri ile doğrudan etkileşime girmektedir. Bu yüzden de, geleneksel çalışmalarda ve incelediğimiz ders kitaplarında olduğu gibi *soruyu* sadece anlama bir yaklaşımla ele almak yeterli değildir.

Ders kitaplarından MEB 2006'da yapılan sınıflandırmada cümleler, haber cümleleri; dilek-istek, soru cümleleri ve olumlu-olumsuz cümleler" şeklinde gruplandırılmıştır. Burada yapılan sınıflandırmada "haber kipleriyle çekimlenen cümleler haber cümlesi", "dilek kipleriyle çekimlenen cümleler dilek cümlesi" olarak adlandırılmıştır. Bir başka etkinlikte ise "küçümseme cümlesi, öneri cümlesi, öğüt cümlesi, eleştiri cümlesi vb. on beş farklı cümle türünden söz edilmiştir. Ders kitabının bu sınıflandırmalardaki, özellikle ikinci etkinlikte yer alan cümle adlarını ve bunların ortaklıklarını ve karşıtlıklarını birer sınıflandırma terimi olarak düşündüğümüzde, dilin "üretici gücü" hesaba katılırsa, böyle bir sınıflandırmanın sonu bulunmamaktadır.

Görüldüğü gibi, incelediğimiz ders kitaplarında Türkçede cümlelerin anlama dayalı sınıflandırması konusunda çeşitli eksiklik ve problemler bulunmaktadır. Bu durum geleneksel dil bilgisinin konuyu dil biliminin ilke ve yöntemleriyle bağdaşmayacak ölçülere göre ele almasının yanında çok karmaşık bir görünüm arz eden konunun yeterince incelenmemiş olmasından (bkz. Demir

ve Yılmaz, 2006: 213-214; Uzun, 2006: 30) da kaynaklanmaktadır.

Sonuç

Ortaöğretim dil bilgisi kitaplarındaki söz dizimi alanıyla ilgili konuların ele alındığı bu çalışma, ders kitaplarında söz dizimi alanıyla ilgili çeşitli eksiklik ve problemler bulunduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu eksiklik ve problemlerin temel sebepleri ise ders kitaplarının hazırlanmasında dil biliminin ilke ve yöntemlerine uyulmaması ve Türklük Bilimi alanındaki çalışmaların sonuçlarının, hazırlanan ders kitaplarına yansıtılmamasıdır. Bu temel tespitlere dayanarak, hazırlanacak ortaöğretim dil bilgisi kitaplarında dil biliminin ilke ve yöntemlerinin kullanılması, bir kısmına makalenin ilgili kısımlarında da yer verdiğimiz, söz dizimiyle ilgili olarak yapılan *kelime grupları*, *cümle öğelerinin sınıflandırılması* ve *alabilecekleri eklerin belirlenmesi*, *cümlelerin sınıflandırılması* gibi Türkoloji alanındaki son çalışmalara yer verilmesi başlıca önerilerimiz olacaktır.

KAYNAKÇA

- Acar, M. vd. (2006). *Ortaöğretim dil ve anlatım 9. sınıf*. Sakin Öner (Editör). Ankara: MEB Yayınları.
- Aksan, D. (1995). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atabay, N., Özel, S. ve Çam, A. (2003). *Türkiye Türkçesinin sözdizimi*. İstanbul: Papatya Yayınları.
- Aydın, Ö. (2001). *Evensel dilbilgisi çerçevesinde Türkçe öğretimi üzerine bazı uygulama ve öneriler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Balta, A. vd. (2005). *Türk dili ve edebiyatı Türk dili lise III*. Sakin Öner (Editör). Ankara: MEB Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin grameri* (8. Basım). Ankara: TDK Yayınları: 528.
- Bayrav, S. (1998). *Yapısal dilbilimi* (2. Basım). İstanbul: Multilingual.
- Boz, E. (2004) Türkiye Türkçesinde +dan ekli nesne ögesi üzerine. *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Ankara: TDK, 501- 511.
- Boz, E. (2007). Adın yükleme (nesne) durumu ve tümcenin nesne ögesi üzerine. *Türkoloji Araştırmaları/Turkish Studies*, 2(2), 102-108. http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi4/boz_erdogan.pdf (E.T. 24 Aralık 2009).
- Boz, E. (2009). Türkiye Türkçesinde “özne” durum biçimbirimi alabilir mi? *Türkoloji Araştırmaları/TurkishStudies*, 4/3, 2371-2377. http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1447323494_yy0bozerdo%c4%9fan.pdf (E.T. 17 Şubat 2010).
- Börekçi, M. (2001). Türkçe öğretimi bakımından dil bilgisi terimi ve kavram olarak olumluluk-olumsuzluk. *TDAY Belleten*, 44, 45-61.
- Bussmann, H. (1998). *Routledge dictionary of language and linguistics*. (İngilizceye Çev.: Trauth, G. And Kazzazi, K.). London: Routledge.
- Cemiloğlu, İ. (1994). *14. yüzyıla ait bir kısas-ı enbiyâ nüshası üzerinde sentaks incelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Cemiloğlu, İ. (2000a). Cümle tahlilinin önemi ve metot. *Türk Dili*, 587, 478-483.

- Cemiloğlu, İ. (2000b). Nesne kavramı üzerine. *Milli Eğitim*, 148, 13-15.
- Cemiloğlu, İ. (2001). *Dede Korkut hikâyeleri üzerinde söz dizimi bakımından bir inceleme*. Ankara: TDK Yayınları.
- Crystal, D. (2008). *A dictionary of linguistics and phonetics* (6th edition). Malden–Oxford: Blackwell.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2006) *Türk dili el kitabı* (3. Baskı). Ankara: Grafiker.
- Deny, J. (1941). *Türk dili grameri (Osmanlı lehçesi)*. (Çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları.
- Durukan, E. (2010). Türkiye Türkçesinde sözcük grupları ve öğretimi üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)*, 43, 145-166.
- Ediskun, H. (1999). *Türk dil bilgisi*, İstanbul: Remzi Kitapevi
- Eker, S. (2003). *Çağdaş türk dili* (2.Baskı). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Emre, A. C. (1945). *Türk dilbilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M.(2004). *Türk dil bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basın/ Yayıml/ Tanıtım
- Erkman-Akerson, F. ve Ozil, Ş. (1998). *Türkçede niteleme (sıfat işlevli yan tümceler)*. İstanbul: Simurg Yayıncılık
- Erkman-Akerson, F. (2000). *Türkçe örneklerle dile genel bir bakış*. İstanbul: Multilingual.
- Gencan, T.N. (1992). *Dilbilgisi lise I-II-III* (27. Basım). İstanbul: Kanaat Yayınları.
- Huber, E. (2008). *Dilbilime giriş*. İstanbul: Multilingual.
- İşsever, S. (2006). Türkçede takısız nesne adöbekleri ve çalkalama. *Dil Dergisi*, 131, 42-56. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi
- Johanson, L. (2007). *Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler*. (Çev. N. Demir). Ankara: TDK Yayınları.
- Karahan, L. (1994). Türkçede birleşik cümle problemi. *Türk Dili*, 505, 19-23.
- Karahan, L. (1997). Fiil-tamlayıcı ilişkisi üzerine. *Türk Dili*, 549, 209-213.
- Karahan, L. (2005). *Türkçede söz dizimi* (8. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karaörs, M. (1995). Cümle bilgisinde isimlendirme, sınıflandırma ve tahlil metotlarının birliği. *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı*, (22-23 Ekim 1993), Ankara: TDK Yayınları.
- Kerimoğlu, C. (2006a). Türkçe dil bilgisi öğretiminde söz dizimi ile ilgili kabuller üzerine I (Kelime Grupları). *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20, 106-118.
- Kerimoğlu, C. (2006b). Türkçe dil bilgisi öğretiminde söz dizimi ile ilgili kabuller üzerine II (cümle öğeleri). *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20, 119-129.
- Kıran, A. ve Kıran, Z. (2006). *Dilbilime giriş*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Korkmaz, Z. (2007). *Gramer terimleri sözlüğü* (3. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Koşaner, Ö. (2009). Dilsel temsilleştirme aracı olarak yüklemeleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(4), 73-89.
- Lyons, J. (1983). *Kuramsal dilbilime giriş*. (Çev. Ahmet Kocaman). Ankara: TDK Yayınları.
- Mehmedoğlu, A. (2002). Türkiye Türkçesi'nde bazı gramer terim ve anlayışları üzerine. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (1-2), 124-140.
- Özmen, M. (1995). Cümlenin altıncı ögesi ve bir terim önerisi. *Türk Dili*, 519, 224-227.
- Sinanoğlu, S. (1957). Basit cümlede nesne ve tümleş. *Türk Dili*, 6(67), 368-371.
- Usta, H. İbrahim (2000). Türkiye Türkçesinde kelime grupları ile ilgili bir sınıflandırma. *Türk Dili*, 579, 209–216.
- Uzun, N. E. (2000). *Ana çizgileriyle evrensel dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.

- Uzun, N.E. (2004). *Dünya dillerinden örnekleriyle dilbilgisinin temel kavramları Türkçe üzerine tartışmalar*. İstanbul: Multilingual.
- Uzun, N.E. (2006). Türkçenin öğretimi için soru tümcesi türleri üzerine bir sınıflama denemesi. *A.Ü. TÖMER Dil Dergisi*, 131(1), 15-31.
- Uzun, N.E. ve Aydın, Ö. (2006). Sözdizim. *Dilbilim Temel Kavramlar Sorunlar Tartışmalar*. A. Kocaman (Yay. Haz.). Ankara: Dil Derneği Yayınları, 63-76.
- Üstüner, A. (1998). Cümlenin öğeleri konusundaki karışıklıklar. *Türk Dili*, 576, 31-35.
- Üstünova, K. (2005). Ad tamlaması-iyelik öbeği ayrımı. *Türk Dili*, 641, 418-425.
- Üstünova, K. (2006). Yüklem yalnız özneyi mi içinde taşır. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 241-250.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Yüksel, S. (2006). *Türkçede biçim ve cümle dersleri*. İstanbul: Multilingual.